



Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E**

**FEME'A'AKI**

**'A E HOU'EIKI MĒMIPA  
'O E**

**FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	24
'Aho	Tusite 11 Sune 2024

**Fai 'i Nuku'alofa**

**HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA**

## ‘Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha’apai

### Hou’eiki Minisitā Kapineta

‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi	Hon. Siaso Sovaleni
‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao & Pilīsone	Hon. Samiu Vaipulu
‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa’anga Hū Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti Lord Tu’i’āfitu
‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Hon. Dr. Siale ‘Akau’ola
‘Eiki Minisitā Mo’ui	
‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonomika & Potungāue Takimamata	Hon. Dr. Viliami Lātū Lord Vaea
‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
‘Eiki Minisitā ki he ‘Atakai, Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi & Ma’u’anga Fakamatala (MEIDECC)	Hon. Fekita ‘Utoikamanu
‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

### Hou’eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu’ivakanō	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu’ilakepa	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava’u
Lord Tu’iha’angana	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha’apai
Lord Nuku	‘Eiki Fakafofonga Nōpele ‘Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

### Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. ‘Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, ‘Eua Fusimālohi	Dr. Taniela Liku’ohihifo
Fakafofonga Kakai 12, Ha’apai	Mo’ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha’apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui



**FALE ALEA 'O TONGA**

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA  
24/2024  
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O  
TONGA**

**'Aho: Tusite 11 Sune, 2024  
Taimi: 10.00 am**

<b>Fika 01</b>	<b>:</b>	<b>Lotu</b>
<b>Fika 02</b>	<b>:</b>	<b>Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea</b>
<b>Fika 03</b>	<b>:</b>	<b>Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea</b>
<b>Fika 04</b>	<b>:</b>	<b>Lipooti Fika 1/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga</b>
<b>Fika 05</b>	<b>:</b>	<b>Lao Fika 6/2024: Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu 'a e Pa'anga 2024/25 ki he Ngaahi Ngaue 'a e Pule'anga 2024</b> <ul style="list-style-type: none"><li><b>• Polokalama Patiseti 'a e Pule'anga ki he Ta'u Fakapa'anga ngata ki he 'aho 30 Sune 2025</b></li><li><b>• Fakamatala Patiseti 2024/2025</b></li><li><b>• Palani Ngaue 'a e Ngaahi Potungau Fakapule'anga 2024/2025 - 2026/2027</b></li></ul>
<b>Fika 06</b>	<b>:</b>	<b>Kelesi</b>

# KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga .....	5
Ui ‘a e Fale .....	5
Poaki.....	5
Me’a ‘Eiki Sea.....	5
Lipooti fika 1/2024 Komiti Pa’anga .....	6
Talateu ‘o e Lipooti fika 1/2024 Komiti Pa’anga.....	6
2. ‘Ola ‘o e ngāue ‘a e komiti:.....	7
(2.1) Fokotu‘u Fakatonutonu ki he Palani Ngāue’ .....	8
2.2 Fokotu‘u Fakatonutonu ki he Lao Fakaangaangá.....	10
(2.3) Fokotu‘u Fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti ‘Esitimetri Fakaangaangá .....	12
(2.4) Fokotu‘u Fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaangá 2024/25 .....	20
Fakaikiiki ‘o e Ngaahi Fokotu‘u Fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta‘u Fakapa‘anga 2024/25 .....	28
(2.5) Ngaahi me‘a na‘e tokanga ki ai ‘a e Fale Alea’ ‘i he patiseti ‘o e 2024/25 .....	41
Fakamā’opo’opo ‘o e kaveinga, ngaahi kaveinga na‘e tuku ki he Pule’anga .....	42
Lipooti Sea e Komiti Pā’anga ki he ngāue ne nau fakahoko .....	51
Pāloti ‘o tali ke fakatokanga’i Lipooti Komiti Pa’anga & tukupou fakataha mo e Lao ‘Esitimetri ke alea’i ‘i he Komiti Kakato .....	51
Lau tu’o ua Lao Fakaangaanga Fika 6/2026 (Lao ‘Esitimetri) .....	51
Kole Tongatapu 4 tukupou ki he Komiti Kakato ngāue ‘a e Lao ‘Esitimetri 2024/25 .....	52
Tu’utu’uni ‘Eiki Sea tukupou Lipooti Komiti Pa’anga & ngaahi naunau kotoa e Patiseti ke alea’i he Komiti Kakato .....	52
Fakamālō’ia ngāue lahi fakahoko ‘e he Komiti Pa’anga .....	52
Kole ke mālōlō Fale kae me’a Hou’eiki Mēmipa fakakaukau ngaahi fokotu’utu’u & fakatonutonu ki he Patiseti .....	52
Poupou Minisita Pa’anga ki he fokotu’u Tongatapu 4 .....	53
Pāloti ‘o tali ke toloi ‘a e Falé ki ‘apongipongi.....	53
Kelesi.....	54

## Fale Alea ‘o Tonga

**‘Aho:** Tusite, 11 Sune 2024

**Taimi:** 1025-1030

**Sātini Le’o:** Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

*(Pea na’e me’a hake leva ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)*

**‘Eiki Sea:** Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau kamata ‘aki e Lotu ‘a e ‘Eiki.

*(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki)*

<005>

**Taimi:** 1030-1040

*... (Hoko atu hiva’i e Lotu ‘a e ‘Eiki) ...*

**‘Eiki Sea:** Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

## Ui ‘a e Fale

**Kalake Tēpile:** Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘aho ni, ‘aho Tusite 11 ‘o Sune 2024.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Fakalalakaka Faka’ekonōmika mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā ki he Mo’ui. ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johhny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Mo’ale ‘Otunuku, Vātau Mefi Hui.

## Poaki

Sea ka u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Nōpele Nuku, Vātau Mefi Hui. Sea ngata’anga e taliu’i ‘ikai ke ma’u heni ha poaki ko e ongo ‘Eiki Mēmipa ‘oku na, ‘ikai ke tali hona u’i ‘oku ‘i ai e tui ‘oku na me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

## Me’a ‘Eiki Sea

**‘Eiki Sea:** Fakatapu ki he ‘Afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afio Tama Tu’i Tupou VI kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Minisitā, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga Kakai. Mālō ho’omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou’eiki. ‘Ikai ke u toe fie fakalōloa ‘etau ngāué koe’uh’i he ‘oku mahino pē toloi

mai e Falé mei 'aneafi makatu'unga pē 'i he taimi na'e tuku atu ke mou me'a hifo ki he Lipooti Fika 01/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga.

'A ia na'e toki maau mai pē ki he pongipongi 'aneafi pea na'e toe tuku atu pē 'a e faingamālie ke mou me'a atu 'o lau e lipooti pea ko u tui pē kuo 'osi lava 'o fakakakato ia 'i he pongipongi ni te u kole ki he Kalake ke ne lau mai e Lipooti mei he Komiti Pa'anga. Kalake ...

### **Lipooti fika 1/2024 Komiti Pa'anga**

#### **Kalake Tēpile:**

'Aho 10 Sune 2024.

Lord Fakafanua,  
'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga  
**NUKU'ALOFA.**

'Eiki Sea,

#### **Lipooti Fika 01/2024 - Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga.**

Ko u faka'apa'apa mo fakahū atu 'a e Lipooti Fika 01/2024 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga ke me'a ki ai e Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga.

'Oku fekau'aki 'a e lipooti ko eni mo e Lao ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga' 2024 ko e Lao Fakaangaanga Fika 6/2024 mo e ngaahi naunau faka-Patiseti 'o e Lao Fakaangaanga' ni.

Faka'apa'apa atu,

Hon. Dr. 'Aisake Valu Eke

*(Sea Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'anga)*

### **Talateu 'o e Lipooti fika 1/2024 Komiti Pa'anga**

**Kalake Tēpile:** 'Uluaki ko e Talateu, 'oku fakahoko atu 'i he lipooti' ni 'a e ola 'o e ngāue 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakapa'anga' mo e Ngaahi Fakamatala Fakapa'anga 'a e Pule'angá ("Kōmiti Pa'angá") 'o fekau'aki mo e Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'angá 2024 (Patiseti 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga 2024/25) ("Lao Fakaangaanga") pea mo e ngaahi naunau 'oku fakahū fakataha pea mo e Lao Fakaangaanga' 'a ia ko e Polokalama 'Esitimeti Fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2024/25 ("Esitimeti Fakaangaanga"), Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he ta'u fakapa'anga 2024/25 ("Fakamatala Patiseti Fakaangaanga") pea mo e Palani Ngāue Fakaangaanga 'a e Ngaahi Potungāue ki he ta'u fakapa'anga 2024/25 ki he ta'u fakapa'anga 2026/27 ("Palani Ngāue Fakaangaanga").

‘Esitimeti Fakaangaanga, Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta’u Fakapa’anga 2024/2025, Fakamatala Patiseti Fakaangaanga pea mo e Palani Ngāue Fakaangaanga ‘a e ngaahi potungāue, ‘a e ngaahi potungāue ki he Ta’u Fakapa’anga 2024/2025 ki he Ta’u Fakapa’anga 2026/2027 Palani Ngāue Fakaangaanga.

‘I he ‘aho 23 ‘o Mē 2024, na’e tukuhifo ai ‘a e Polokalama ‘Esitimeti Fakaangaangá, Fakamatala Patiseti Fakaangaangá pea mo e Palani Ngāue Fakaangaanga’ ki he Kōmití Pa’anga’ (“Kōmití”) mei’ he Fale Aleá ‘o fakatatau ki he talafatongia ‘o e Kōmití ‘i he Tu’utu’uni 174 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha ‘a e Fale Aleá (“Ngaahi Tu’utu’uni”) ki he Ngaahi Fakamatala Fakapa’anga ‘a e Pule’angá pea mo e ngaahi līpooti ‘ātita ‘a e ‘Ātita Senialé. Na’e fakafatongia ‘aki ‘a e komiti ‘a hono:

- (i) Vakai’i mo fakapapau’i ‘a e tu’unga tonu ‘o e ngaahi mata’ifiká, mahu’inga fakapa’anga mo e ngaahi me’afua ‘oku fokotu’u mai ‘i he Polokalama ‘Esitimeti Fakaangaanga pea mo e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta’u Fakapa’anga 2024/2025.
- (ii) Tu’unga fenāpasi ‘a e fa’unga ‘o e ngaahi potungāue pē ko e *organizational structure* pea mo e fa’unga ‘o e patiseti, *budget structure* pea mo e ngaahi mata’ifika. Pea mo e ...
- (iii) Ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘a e Fale Alea ki he *budget* ‘o e Ta’u Fakapa’anga 2024/2025.

Na’e fengāue’aki vāofi heni ‘a e komiti pea pehē ki he ‘Eiki Minisitā ki he Potungāue Pa’anga Hon. Tiofilusi Tiueti mo e kau ‘Ofisa Ngāue ‘a e Potungāue Pa’anga kae pehē ki he kau ‘Ofisa Ngāue mei he Va’a Palani Fakafonua ‘o e ‘Ofisi ‘o e Palēmia ke fakapapau’i ‘oku tonu pea mo ‘i he fōtunga, *format* lelei ‘a e Lao Fakaangaanga, Polokalama ‘Esitimeti Fakaangaanga, Fakamatala Patiseti Fakaangaanga pea mo e Palani Ngāue Fakaangaangá.

## 2. ‘Ola ‘o e ngāue ‘a e komiti:

Na’e fakahoko ‘a e fakataha ‘e 4 ‘a e komiti ‘i he ‘aho 28 mo e 29 ‘o Mē 2024. Pea mo e ‘aho 4 ki he 5 ‘o Sune 2024. ‘I he fakataha he ‘aho 28 ‘o Mē na’e alea’i ai ‘a e tu’unga fenāpasi ‘a e Palani Ngāue Fakaangaanga ki he Polokalama ‘Esitimeti Fakaangaanga pea mo e ngaahi fakatonutonu ki he Polokalama ‘Esitimeti Fakaangaanga.

‘I he fakataha ‘i he ‘aho 28 mo e 29 ‘o Mē 2024 na’e alea’i ai ‘a e tu’unga tonu ‘o e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/2025 pea mo e ngaahi me’a na’e tokanga ki ai ‘a e Fale Alea ki he Ta’u Fakapa’anga fo’ou.

‘I he fakataha ‘i he ‘aho 4 - 5 ‘o Sune 2024. Na’e fakapapau’i ai ‘e he komiti, Potungāue Pa’anga pea mo e ‘Ofisi Palēmia ‘a e ngaahi fakatonutonu na’e fokotu’u atu ‘e he komiti ki he ngaahi naunau ‘o e patiseti pea fakapapau’i mai ai mo e tali ‘a e Potungāue Pa’anga pea mo ‘Ofisi Palēmia ...

<005>

**Taimi:** 1040 - 1045

**Kalake Tepile:** ... ki he ngaahi fokotu’ú ko iá.

Ko e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Kōmití 'i he'ene fengāue'aki pea mo e 'Ōfisi Palēmia', 'oku 'oatu ia 'i he Fakalahi 1.

Ko e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Kōmiti' 'i he'ene fengāue'aki pea mo e Potungāue Pa'angá, 'oku 'oatu ia 'i he ngaahi fakamatala fakalahi' 'o anga pehé ni:

- i. **Fakalahi 2A**- Ko e ngaahi fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga'
- ii. **Fakalahi 2B** – Ko e ngaahi fakatonutonu ki he Polokalama 'Esitimeti Fakaangaanga'
- iii. **Fakalahi 3A**- Ko e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga' 'i he faka-Pilitāniá.
- iv. **Fakalahi 3B**- Ko e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga' 'i he faka-Tongá.

Ko e ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi fakatonutonu na'e fakahokó pea mo e fengāue'aki 'a e Kōmití pea mo e 'Ōfisi 'o e Palēmiá oku hā atu ia 'i he Tēpile 1 'o e līpooti' ni.

Ko e ngaahi fakaikiiki 'o e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko' pea mo e fengāue'aki 'a e Kōmiti' pea mo e Potungāue Pa'anga', 'oku hā atu ia 'i he Tēpile 2 – Tēpile 5 'o e līpooti' ni.

Ko e ngaahi 'isiú ne tukuhifo mei Fale Alea' pea mo e tali 'a e Kōmiti', 'oku hā atu ia 'i he Tēpile 6 'o e līpooti' ni.

## **Ko e Ngaahi Fakatonutonu**

### **(2.1) Fokotu'u Fakatonutonu ki he Palani Ngāue'**

Tēpile 1: Ko e Fakaikiiki 'o e Ngaahi Fokotu'u Fakatonutonu ki he Palani Ngāue 2024/25-2026/27

Kolomu 1, Makatu'unga 'oku fakahoko 'aki 'a hono vakai'i'.

Kolomu 2, Fokotu'u fakatonutonu

Kolomu 3, Tali meí he Potungāue Pa'anga/Va'a Palani Faka-fonua 'a e 'Ofisi Palēmiá

- (i) Tu'unga fenāpasi 'a e fa'unga 'o e Potungāue' (*organizational structure*) 'i he Palani Ngāue' pea mo e fa'unga 'o e patiseti' (*budget structure*) 'o e Potungāue ko ia'.

'I he vakai fakalūkufua na'e fakahoko', 'oku fenāpasi pe 'a e fa'unga 'o e ngaahi Potungāue' 'a ia 'oku hā 'i he Palani Ngāue' pea mo e fa'unga 'o e patiseti' 'a ia 'oku hā 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga'. Ko e ni'ihii pe ne fakatokanga'i 'oku 'ikai fenāpasi 'o hangē ko 'eni': Vouti 04, 'Ofisi 'o e 'Omipatimeni, ko e lahi 'o e polokalama faka-patiseti 'oku hā 'i he Palani Ngāue' ko e tolu (3) ka ko e polokalama pe 'e ua (2) 'oku hā 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25'.

Tali meí he Potungāue:

Na'e pou pou 'a e Potungāue Pa'anga pea mo e 'Ofisi Palēmia ki he 'isiú ko 'eni' pea ke fakahoko ha fengāue'aki vāofi ke 'oua 'e hoko 'a e 'isiú ko 'eni' 'i he patiseti



hoko’.

(ii) Tu’unga fenāpasi ‘a e mahu’inga faka-patiseti ‘i he Palani Ngāue (*Corporate Plan*) pea mo e mahu’inga faka-patiseti ‘i he ‘Esitimeti Fakaangaanga 2024/25’.

### **Fokotu’u fakatonutonu**

‘I hono vakai’i ‘o e tu’unga fenāpasi ‘a e ngaahi mata’ifiká’i he Palani Ngāue’ ki he ‘Esitimeti Fakaangaanga 2024/25’, ko e Potungāue ‘e ono (6) (‘oku lisi atu ‘i lalo) na’e ‘ikai ha ‘isiú ‘i ai.

1. Vouti 05 – Potungāue ki he Ngaahi Ngāue ki Muli
2. Vouti 10 – Potungāue ki he Ngaahi Kautaha ‘a e Pule’anga’
3. Vouti 15 – Potungāue Mo’ui
4. Vouti 19 – Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi
5. Vouti 22 – Potungāue Sitetisitika
6. Vouti 25 – Potungāue Takimamata

Ko e Potungāue leva ‘e 20 (‘oku lisi atu ‘i lalo’) na’e ‘ikai fenāpasi pea tu’utu’uni ‘a e Kōmiti’ ke fakafoki ke fakatonutonu pea toe fakahū mai.

1. Vouti 01- ‘Ofisi Palasi
2. Vouti 02 - ‘Ofisi ‘o e Fale Alea
3. Vouti 03 - ‘Ofisi ‘o e ‘Ātita Seniale
4. Vouti 04 - ‘Ofisi ‘o e ‘Omipatimeni
5. Vouti 06 – Kau Tau ‘A ‘Ene ‘Afio
6. Vouti 07 - ‘Ofisi Palēmia
7. Vouti 08 – Potungāue Pa’anga
8. Vouti 09 – Potungāue ki he Tānaki Pa’anga Hū mai mo e Tuté
9. Vouti 11- Potungāue Fefakatau’aki mo e Fakalalakalaka Faka’ekonōmika
10. Vouti 12 – Potungāue Fakamaau’anga mo e Pilisone
11. Vouti 13 - ‘Ofisi ‘o e ‘Āteni Seniale
12. Vouti 14 – Potungāue Polisi ‘a Tonga
13. Vouti 16 – Potungāue Ako mo e Ako Ngāue
14. Vouti 17 – Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua
15. Vouti 18 – Potungāue Ngōue, Me’atokoni, mo e Vao’akau

<006>

**Taimi:** 1045-105

**Kalake Tepile:** ... 16. Vouti 20 - Potungāue Fonua mo e Koloa Fakaenatula

17. Vouti 21 - ‘Ofisi ‘o e Komisoni ‘o e Kau Ngāue Fakapule’anga

18.Vouti 23- Potungāue Fakamatala ‘Ea, Ma‘u‘anga Ivi, Ma‘u‘anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, ‘Ātakai, Fetu‘utaki mo e Feliuliuaki ‘a e ‘Ea (MEIDECC)

19.Vouti 24 - Potungāue Toutai

20.Vouti 26 - Potungāue ki he Ngāue Tāmate Afī mo e Me‘a Fakafokifā ‘a Tonga

### **Tali mei he Potungāue:**

Na‘e fakahoko mai ‘a e tali mei’ he Potungāue Pa‘anga, ko e Palani Ngāue ‘oku fakahū mai’ ko e fokotu‘utu‘u ngāue ia ‘a e Potungāue ko ia’ ‘oku’ ne palani ke fakahoko ‘i he ta‘u ‘e tolu. Ko e ‘Esitimetri Fakaangaanga’ ko e tu‘unga ivi malava ia ‘a e Pule‘anga ke fakapa‘anga‘aki ‘a e ngaahi ngāue ko ia’. Ko e taimi ‘oku toki tali ai mei’ he Fale Alea ‘a e ‘Esitimetri Fakaangaanga’ pea toki liliu leva ‘a e Palani Ngāue ke fakatatau ki he fika na‘e tali’.

Na‘e poupou ‘a e ‘Ofisi Palēmiá ki he fokotu‘u atu mei’ he Kōmiti’, ko e hā pe tu‘utu‘uni ‘a e Kōmiti’ te nau fakahoko ia.

Na‘e mahu‘inga‘ia ‘a e Kōmiti’ ‘i he vā fengāue‘aki ‘a e Potungāue Pa‘anga pea mo e Va‘a Palani Fakafonua ‘a e ‘Ofisi Palēmia’ he ‘oku ho‘ata mai mei’ he ngaahi Potungāue ‘oku ‘ikai fenāpasi’, hangē ‘oku ‘ikai vāofi ‘a e vā fengāue‘aki’.

Na‘e tokanga ‘a e Kōmiti’ pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku faipau ai ‘a e Potungāue ‘e 6 ‘oku fenāpasi ‘enau Palani Ngāue’ kae ‘ikai faipau ai ‘a e toenga ‘o e ngaahi Potungāue ‘e 20 na‘e ‘ikai fenāpasi’.

Na‘e fakatokanga ‘i he Kōmiti’ ‘a e fakama‘ala‘ala mei’ he Potungāue Pa‘anga’ ka na‘e tui ‘a e Kōmiti’ ‘oku kaunga (*relevant*) ia ‘i he taimi ‘oku fuofua fakahū (*first draft*) mai ai ‘e he ngaahi Potungāue ‘enau Palani Ngāue fakataha mo ‘enau fokotu‘u faka-patiseti ki he Potungāue Pa‘anga’ pea fakahoko ai ‘a hono vakai‘i mo siofi (*review/assess*) ‘i he fengāue‘aki fakataha (*joint review*) pea mo e Va‘a Palani Fakafonua’. Hili hono vakai‘i, pea mahino leva ‘a e ngaahi Potungāue ‘oku fakaivia atu ‘o tānaki atu ‘a e ngaahi pa‘anga fakalahi ki he ‘enau patiseti pe ko e fakapa‘anga pē ‘i loto ‘i he patiseti fakaangaanga (*budget ceiling/baseline*) ne vahe‘i atu’. Ko e taimi ‘oku fakahū mai ai ki he Fale Alea’ kuo pau ke tatau pē ‘a e mahu‘inga faka-patiseti ‘i he Palani Ngāue’ pea mo e mahu‘inga faka-patiseti ‘i he ‘Esitimetri Fakaangaanga’. ‘E tokoni lelei pē foki eni ki he Hou‘eiki Mēmipa ‘i he taimi feme‘a‘aki ke faingofua ‘a hono fakahoa ‘o e ongo pepa’ ni ke mahino lelei.

### **Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Kōmiti’:**

Hili ‘a e ngaahi feme‘a‘aki ‘a e Kōmiti’ ‘i he ngaahi fokotu‘u fakatonutonu ko ‘eni ki he Palani Ngāue’, na‘e tu‘utu‘uni ai ‘a e Kōmiti ke fakatonutonu mai ‘a e Palani Ngāue ‘o e ngaahi Potungāue na‘e ‘ikai fenāpasi’ ‘a e mahu‘inga faka-patiseti. Ko e konga (i) ke fengāue‘aki vāofi ai ‘a e Potungāue Pa‘anga’ pea mo e Va‘a Palani Faka-fonua’ ‘i he patiseti hoko’ ke ‘oua ‘e to e hoko ‘a e tō kehekehe ko ia’. Ko e fakatonutonu na‘e fakahoko ‘e he Va‘a Palani Fakafonua’ ‘i he Tēpile 1, ‘oku ‘oatu ia ‘i he Fakalahi 1.

## **2.2 Fokotu‘u Fakatonutonu ki he Lao Fakaangaangá**

Tēpile 2: Ko e Fakaikiiki ‘o e Ngaahi Fokotu‘u Fakatonutonu ki he Lao Fakaangaangá ‘Ikai ha hingoa nounou (*short title*) ‘o e Lao Fakaangaanga’

**Paula Piveni Piukala:** Kātaki pe ‘e fakahoha’a, ‘oku ou tui ‘oku mahu’inga ke ‘osi pe hono lau mai e fakatonutonú pea ‘ohake e fakatonutonú ke ne ma’u e fo’i *celerity* ko e ‘oku ‘uhinga hangē ko e palakalafi ko e na’e toki ‘osi. Ko e tepile 1, fakalahi 1, ke tuhu’i mai ngaahi fakatonutonu ke mākūpusi he ‘e kau Mēmipa, ko e anga ia ‘eku fokotu’u atu ki he kataki pe Sea. He ‘e lau e ia pea tau toki ō mai ‘o sio ki he ngaahi fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke nau fetaulaki, he ‘ikai ke kei ma’u he ‘atamaí ia ‘a e a’usia ko ia Sea, ‘uhinga ia e ki’i kole Sea.

**Kalake Tepile:** Kupu lolotonga, ‘Ikai ha hingoa nounou, *short title*, ‘o e Lao Fakaangaanga’. Fokotu’u fakatonutonu, hingoa nounou (faka-Pilitānia) 2024/25 *Appropriation Bill* 2024. Hingoa nounou (faka-Tonga) Lao Fakaangaanga ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2024/25 ...

<007>

**Taimi:** 1050-1055

**Kalake Tēpile:** ... ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2024”.

**Tali mei’ he Potungāue Pa’angá -** Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu’u fakatonutonu ko ‘eni’ pea ‘osi fakahoko ‘a e liliu ‘o fakahū mai ki he Komiti’.

- (ii) *An Act to Appropriate Moneys to the Service of Government 2024*, Ko e **Lao** ke Fakahū Atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga 2024

Ke liliu ‘a e “Act” ki he “Bill”. Tatau pē ‘a e faka-Pilitānia pea mo e faka- Tonga.

*A BILL FOR AN ACT TO APPROPRIATE MONEYS 2024/25 TO THE SERVICE OF GOVERNMENT 2024.*

*KO E LAO FAKAANGAANGA KI HA LAO KE FAKAHŪ ATU ‘A E PA ‘ANGA 2024/25 KI HE NGAAGHI NGĀUE ‘A E PULE ‘ANGA 2024.*

**Tali mei’ he Potungāue:**

Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu’u fakatonutonu ko ‘eni’ pea ‘osi fakahoko ‘a e liliu ‘o fakahū mai ki he Kōmiti’.

- (iii) Kupu 5, laine 2 “...‘oku faka’ataa...”

**Fokotu’u fakatonutonú -** *Ke to’o ‘a e “faka’ataa” kae fetongi ‘aki ‘a e “faka’atā*

Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu’u fakatonutonu ko ‘eni’ pea ‘osi fakahoko ‘a e liliu ‘o fakahū mai ki he Komiti’.

- (iv) Hokohoko, peesi 3 mo e 4. Peesi 3 – “Potungāue ki he Ngāue Tamate Afi moe Me’a Fakafokifā ‘a Tonga”

**Fokotu’u fakatonutonu -** *Ke to’o ‘a e “Vahe” kae fetongi ‘aki ‘a e “Vouti”*

Ko e “moe” ‘oku pipiki e “e” ki he “o” ke fetongi ‘aki ‘a e “mo e” ‘oku mavahe ‘a e “e” mei he “o”.

**Tali mei he Potungāue -** Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu’u fakatonutonu ko ‘eni’ pea ‘osi fakahoko ‘a e liliu ‘o fakahū mai ki he Komiti’.

**Tu’utu’uni aofangatuku ‘a e Komiti:**

Na'e **tali** 'e he Komiti 'a e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko mei' he Potungāue Pa'anga'. Ko e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'angá 'i he **Tēpile 2**, 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi 2A** 'a ia 'oku faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

### (2.3) Fokotu'u Fakatonutonu ki he Polokalama Patiseti 'Esitimeti Fakaangaanga

Tēpile 3: Ko e Fakaikiiki 'o e Ngaahi Fokotu'u Fakatonutonu ki he Polokalama 'Esitimeti Fakaangaanga

Kolomu 1 Peesi pea mo e Tēpile, Kolomu 2 – Fokotu'u Fakatonutonu mei he Komiti, Kolomu 3 – Tali mei he Potungāue Pa'angá.

1 – Tēpile 1, peesi 5, 6 mo e 7

**Fakatonutonu mei he Komiti** - Ke fakahū 'a e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu (*Revolving Funds*) ki he feitu'u totonu 'o fakatatau ki he taumu'a 'o e tēpile 'uluaki. Ko e tēpile ko 'eni ko hono vahevahe ia 'a e patiseti fakalūkufua 'a e Pule'anga 2024/25, faka-potungāue mo e ma'u'anga pa'anga 'i he pa'anga mo e koloa. Ko e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu (*Revolving Funds*), 'oku fakahū ia 'i he Vouti 17 pea mo e Vouti 19 ka 'i he kolomu 'o e 'Esitimeti 'o e pa'anga tokoni mei muli ka 'oku totonu ke fakahū 'i he kolomu 'Esitimeti 'a e Pule'anga mo e Tokoni Pa'anga mei Muli ki he Patiseti (*Government and Budget Support*) he ko e fakapa'anga ia 'o e *revolving funds*, 'oku mei' he tukupau 'o e *foreign exchange transactions* pea mo e lesisita fakata'u 'o e ngaahi saliote mīsini pea mo e tukupau 'i he lolo (*fuel levy*) 'a ia 'oku tākaki mai 'i he tukupau 'ekisia'.

**Tali mei he Potungāue** - 'Ikai tali 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e fokotu'u mei' he Komiti' 'aki 'a e 'uhinga ko 'eni.

- (i) 'oku natula tatau pe 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu (*revolving funds*) mo e pa'anga tokoni mei muli 'o 'ikai fakangatangata pe ki he ta'u fakapa'anga.
- (ii) fakatatau ki he lao 'oku fakamalumu ai 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu, hangē ko e Lao ki he Ngaahi Hala 2020 (*Roads Act 2020*), 'oku malava ke fakapa'anga mei' he ngaahi tokoni pa'anga kehekehe, 'o kau ai e pa'anga tokoni mei muli mo e patiseti 'a e pule'anga'.

Na'e **fakatokanga'i** pē 'e he Komiti' 'a e fakamā'ala'ala mei' he Potungāue Pa'anga' 'a e natula 'o e sino'i pa'anga hokohoko atu pea mo e ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe 'e tokoni ki hono fakapa'anga 'aki 'a e ngāue hala' 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Lao ki he Hala 2020.

Ka na'e **mahu'inga'ia** 'a e Komiti' ke fakama'ala'ala mai 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e 'uhinga (*definition*) 'o e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu' pē 'oku 'i ai ha tu'utu'uni ngāue (*policy*) 'oku tohi'i 'i ai pē 'ikai. Na'e **tui** 'a e Komiti' ko e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu ko 'eni' ko hono ngaahi makatu'unga' (*criteria*) 'oku totonu ko e ...

<001>

**Taimi:** 1055-1100

(i) Ma'u'anga pa'anga (*source*) - 'oku hū mai ia mei' he tākaki pa'anga hū mai fakalotofonua 'a e Pule'anga' (*domestic revenue*) 'a ia 'oku totonu ke fakakulupu ia 'i he Pule'anga' 'o 'ikai ko e pa'anga tokoni mei muli';

(ii) Ko hono fakamoleki' 'e fakahoko ia 'i ha ngaahi fakamole te ne to e fakatupu (*generate*) mai ha pa'anga hūmai 'i he kaha'u'.

## Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti:

Na'e tali 'e he Komiti 'a e :

- fakamatala na'e fakahū mai mei' he Potungāue Pa'anga 'i he patiseti pē ko eni kae fakatonutonu ki hono tūkunga totonu 'i he patiseti hoko' 'i he Ta'u Fakapa'anga 2025/26;
- Ke fakahū ha nouti 'i he Tēpile 1 ke fakama'ala'ala ko e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atú 'oku 'ikai ko ha pa'anga muli ka ko e pa'anga Tonga;
- Ke ngāue 'a e Potungāue Pa'anga' 'o fa'u ha Tu'utu'uni Ngāue (*policy*) ke tataki 'aki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atú' ke mahino ngofua (*clarity*) pea mo faipau mo tonu 'a hono ngāue'aki (*consistency*) 'o fakasi'isi'i e feliuliuaiki (*inconsistency*) 'o fakatupu ai 'a e puputu'u (*confusion*).

Ko e fakalelei na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'angá ke to e mahino ngofua ange 'a e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atú', 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi 2B, peesi 1-3** á ia 'oku faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

2. Tēpile 3, peesi 9 Na'e fakafehu'i 'e he Kōmiti pē 'oku fakahū 'i fē 'a e pa'anga tokoni 'a e Pule'anga ki he Lulutai' 'i he ta'u fakapa'anga 2022/23, 2023/24 pea mo e ta'u 'e tolu ka hoko mai' pea ne fakapa'anga mei fē he ko e tohi mei' he *DFAT* ne fakahā mai ko e tokoni fakapa'anga ki he patiseti (*budget support*). Ne fakamā'ala'ala 'e he Potungāue' ko e ta'u fakapa'anga 2022/23, kulupu 21xx 'o e fakamole, totongi 'inasi, 'oku 'i ai 'a e \$7.9 miliona 'i ai, ko e \$7.5 miliona 'i heni ko e pa'anga ia ki he fakatau vakapuna Lulutai, ne fakapa'anga mei' he tokoni pa'anga mei 'Aositelēlia (*DFAT*).

Na'e 'i ai mo e tokoni 'a e Pule'anga na'e 'ave 'i he Ta'u Fakapa'anga Lolotonga 2023/24 na'e fakahū 'i he kulupu 15xx 'o e fakamole ko e pa'anga 'e 0.8 miliona 'i he 'Esitimeti Kamata pea \$2.0 miliona 'i he 'Esitimeti Liliu 'o e ta'u tatau. Na'e fakapapau'i mai 'e he Potungāue Pa'anga'o e ta'u tatau. Na'e fakapapau'i mai 'e he Potungāue Pa'anga' ko e tokoni 'eni ki he Kautaha Vakapuna *Fiji Airways*, ne ha'u 'o tokoni ki hono fakahoko 'a e sēvesi fefolau'aki, koe'uhi ko e natula 'o e fakamole ko eni 'oku 'ikai fenāpasi ia ke 'ave ki he kulupu 21xx 'o e fakamole 'oku tatau pe ia ke fakahu 'i he kulupu 15xx 'o e fakamole.

Na'e toe fakapapau'i mai 'e he Potungāue Pa'anga 'oku 'ikai ha tokoni ki he Lulutai 'e fakahū 'i he Patiseti Fakaangaanga 'o e ta'u 'e 3 ka hoko mai.

Na'e **fakatokanga'i** 'e he Kōmiti' 'a e fakamā'ala'ala mei' he Potungāue Pa'anga' ka na'e mahu'inga'ia 'i he:

(i) Faka-kalakalasi (*treatment*) 'o e pa'anga tokoni ki he patiseti (*budget support*) ke tonu pea mo mahino 'a hono ngāue'aki ke tatau (*consistent*) 'i he ta'u kotoa koe'uhi ke mahino lelei kia kinautolu (*general users*) 'oku nau lau 'a e patiseti'. Ko e pa'anga tokoni ki he patiseti (*budget support*), 'oku totonu ke fakakalasi pe ko e pa'anga tokoni patiseti (*treat as budget support*) pē ia 'o 'ikai 'ave ki he pa'anga tokoni mei muli' (*development cash*) he 'oku na 'uhinga mo natula kehekehe 'a hono ngāue'aki 'i he femahino'aki mo e ngaahi hoa ngāue (*development partners*) 'oku nau fakahoko mai 'a e tokoni pa'anga 'o kalasi kehekehe pe 'a e tokoni ki he patiseti (*budget support*) pea mei' he tokoni ki he ngāue fakalakalaka (*development cash*). 'I he'ene pehē 'oku totonu ke 'asi e \$7.9 miliona 'i he Tēpile 7 he 'oku felāve'i tonu ia mo e ngaahi fakamole ne fakapa'anga mei' he pa'anga 'a e Pule'anga Tonga' pea mo e Pa'anga Tokoni ki he Patiseti (pē *budget support*), peesi 37, kulupu 21xx 'o e fakamole' 'i he kolomu Fakaangaanga (*Provisional*) 2022/23. Ko e

pa'anga pe 'e \$400,375 'oku faka'asi 'i he Tēpile 7 ko e totongi pa'anga 'inasi (*equity payment*) ki he Kautaha Mala'e Vakapuna (*Tonga Airport Ltd*) kae 'ikai ke 'asi ai 'a e \$7.5 miliona...

<002>

**Taimi:** 1100-1105

**Kalake Tēpile:** ... ne totongi atu ko e 'inasi (*equity payment*) ki he Kautaha Vakapuna Lulutai kae toki fakakau ia 'i he Tēpile 3 'o hangē 'oku 'ikai ko ha pa'anga ne totongi mei he pa'anga tokoni faka-Patiseti (*budget support*); mo e

ii. Ko hono 'ave 'a e pa'anga tokoni 'a e Lulutai 'o fakahū 'i he kulupu 15 xx 'o e fakamole pa'anga 0.8 miliona 'i he 'Esitimeti kamata 'i he 2023/24 pea pa'anga 'e 2.0 miliona 'i he 'Esitimeti liliu 2023/24 'oku 'ikai tonu. Na'e tui e komiti 'oku totonu ke 'ave ia 'o fakahū 'i he kulupu 21xx 'o e fakamole, (totongi 'inasi/*equity payment*) he 'oku lau ai pe ia ko e 'inasi (*share*) 'a e Pule'anga 'i he Kautaha Vakapuna Lulutai pea ke tatau pe pea mo hono lekooti fakatauhitohi (*accounting policy treatment*) 'o e ta'u fakapa'anga 2022/23. Pea kapau ko e pa'anga ko eni ne ngāue'aki 'a e pa'anga tokoni faka-Patiseti pea 'oku totonu ke faka'asi 'i he Tēpile 7 ko e pa'anga hū atu 'oku fakapa'anga mei he Pule'anga fakataha mo e pa'anga tokoni faka-Patiseti. Kapau leva ko e pa'anga tokoni mai kehe pe ia ki he Lulutai 'o 'ikai ko e tokoni faka-Patiseti (*budget support*) pea 'oku totonu ke faka'asi ia 'i he tēpile 3 peesi 9 ka 'i he kulupu fakamole ko e totongi 'inasi ki he ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga (*equity payment*).

**Tu'utu'uni Aofangatuku 'a e Komiti. Na'e tu'utu'uni 'a e komiti ke**

- i. Fakatokanga'i pe 'a e fakama'ala'ala mei he Potungāue Pa'anga kae tukuange ke hoko atu 'a e ngāue ki he Patiseti ko eni kae toki fengāue'aki vāofi 'a e komiti pea mo e Potungāue Pa'anga ke fakafoki 'a e fakakalasi (*treatment*) ko eni ki hono fakakulupu totonu 'i he patiseti hoko 2025/2026 pea pehē 'a e fakamatala pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 2024/25.
- ii. Ngāue 'a e Potungāue Pa'anga ke fa'u ha tu'utu'uni ngāue (*policy*) ki he fakakalalalasi (*treatment*) 'o e tokoni fakapa'anga ki he Patiseti angamaheni (*normal budget support*) pea mo e tokoni fakapa'anga fakalahi ki he Patiseti (*additional budget support*); mo
- iii. Fakahū mai 'e he Potungāue Pa'anga ha nouti fakama'ala'ala ki he tēpile 3 'a e faitu'u 'oku fakahū ai 'a e pa'anga tokoni ki he Lulutai.

Na'e 'ikai ke fakahū mai he Potungāue Pa'anga ha nouti fakama'ala'ala ki he tēpile 3. Na'e fakahoko he komiti 'a hono fakahū 'a e nouti ki he tēpile 3. 'A ia 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi 2B, peesi 4**.

3. Tēpile 7 peesi 37. Na'e tui 'a e komiti ko e pa'anga fakatau vakapuna Lulutai 'oku totonu ke faka'asi 'i he tēpile ko 'eni, kulupu 21xx 'o e fakamole he ko hono 'uhinga ko e tokoni fakapa'anga ki he Patiseti (*budget support*) mei he DFAT na'e fakahoko'aki 'a e fakatau vakapuna.

- Tali mei he Potungāue Pa'anga – Na'e fakama'ala'ala he Potungāue Pa'anga 'oku 'ikai ko ha tokoni fakapa'anga ki he Patiseti (*budget support*) ka ko e tokoni fakapa'anga pe mei muli (*development cash*) mei he Pule'anga 'Aositelēlia DFAT.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e komiti**

Na'e tu'utu'uni 'a e komiti ke

- i. Fakatokanga'i pe 'a e tali mei he Potungāue Pa'anga pea tuku ke 'alu 'a e Patiseti ko eni kae toki fengāue'aki 'a e komiti mo e Potungāue Pa'anga 'i he Patiseti hoko ke fakatonutonu e tō kehekehe ko eni pea a'u ki ai kuo maau mai mo e tu'utu'uni ngāue (*policy*) 'a e Potungāue Pa'anga ke fakatonutonu 'aki eni.
- ii. Fakahū mai ha nouti fakama'ala'ala 'o e pa'anga tokoni ki he Kautaha Vakapuna Lulutai

Na'e **'ikai fakahū** mai he potungāue ha nouti fakama'ala'ala. Na'e fakahoko leva he komiti 'a hono fakahū 'o e nouti ke fakama'ala'ala e 'isiu ko eni. 'Oku 'oatu eni 'i he **fakalahi 2B, peesi 5**.

4. Tēpile 17 peesi 66 – fakatonutonu ke fakapapau'i 'a e fika totonu ki he fakalukufua 'o e pa'anga hū mai 'i he ma'u'anga pa'anga tokoni mei muli tokoni ki he Patiseti 'a e Pule'anga.

'I he 'Esitimeti kamata 'o e ta'u fakapa'anga 2023/24 ko e fakalukufua ko e pa'anga 'e **147,021,900**. 'A ia ko e fika eni na'e tali mei he Fale Alea 'i he ta'u kuo 'osi. Ka 'oku **147,021,800** 'i he Patiseti 'Esitimeti Fakaangaanga 'i he 2024/25 '**oku kehekehe'aki 'a e pa'anga 'e 100**.

'Oku fakatokanga'i 'a e tō kehekehe ko eni 'i he Tokoni Fakapule'anga mei ...

<003>

**Taimi:** 1105-1110

**Kalake Tēpile :** .. *New Zealand Bilateral* 'oku hā 'i he 'esitimeti Fakaangaanga 20224/25 ko e pa'anga 'e \$7,867,700 ka ko e fika na'e tali mei he Fale Alea ko e \$7,867,800. Na'e fokotu'u atu mei he Komiti ki he Potungāue Pa'anga ke fakatonutonu eni ki he'ene tonu.

**Tali mei he Potungāue Pa'anga:** Na'e tali 'e he Potungāue Pa'anga 'a e fokotu'u fakatonutonu ko eni 'o fakahū mai 'a e peesi totonu.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti :** Na'e tali 'e he Komiti 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga. Ko e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi 2B** peesi 6-7 'a ia 'oku faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

5. Vote 02, Peesi 88, Polokalama Si'i 15 - 'Ofisi Faka-vāhenga Vava'u 14.

**Fakatonutonu :**

Ke tānaki atu 'a e **\$19,200** ki he Kulupu Lalahi 'o e Fakamole 10xx ke tatau pea mo e ngaahi 'Ofisi Faka-vāhenga kehe 'a ia 'oku 'ikai ke nau Hou'eiki Ministā. Ko e fōtunga 'o e tēpile ko 'eni 'oku kei tu'u pe ia 'i he fa'unga patiseti motu'a 'i he taimi 'o e Fakafofonga mālōlō 'a ia na'e 'i he lakanga Minisitā Mo'ui ai. Na'e fokotu'u 'e he Kōmiti ke fakahoko 'a e liliu ko 'eni'.

**Tali mei he Potungāue Pa'anga :**

Na'e tali 'e he Potungāue Pa'anga' ko e 'uhinga e hoko eni' he na'e toki fili pē 'a e Fakafofonga Kakai 'o e Vāhenga Fili Vava'u 14 kuo 'osi kamata 'a e ngāue ia 'a e Potungāue' ki hono fa'u 'o e patiseti'. Na'e fakatokanga'i 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti' 'o nau tali ke fakapa'anga pe mei' he vouti 'a e Fale Alea' (Vouti 02).

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti:**

Na'e **tali** 'e he Kōmiti 'a e fokotu'u mei' he Potungāue Pa'anga' ke fakapa'anga pe 'i loto he Vouti 'a e Fale Alea.

6. Vouti 10, Peesi 188, Polokalama 3, Polokalama Si'i 01

**Fakatonutonu:** 'I he Kolomu 'Esitimetri Liliu (*Revised Estimate*) 2023/24, 'oku 'i ai 'a e mahu'inga 'o e kulupu lalahi 'o e fakamole fika 15xx ko e \$745,000 pea mo e 20xx ko e \$1,800,000 ka na'e 'ikai hano mahu'inga fakapa'anga 'i he 'Esitimetri Kamata 'o e 2023/24. Ke fakapapau'i 'a e feitu'u totonu ke 'ave ki ai 'a e ongo patiseti ko 'eni'.

**Tali mei he Potungāue Pa'anga :**

Na'e tali 'e he Potungāue Pa'anga ko e sino'i pa'anga poloseki eni ne 'ikai fai ha 'amanaki he teuteu patiseti 'e hokó pea 'i he lolotonga 'o e ta'u 'oku hoko. 'I he pa'anga tokoni mei tu'apule'anga' (*development budget*) 'oku ngofua pe foki ke fokotu'u ha ngaahi vouti fo'ou neongo ne 'ikai ha patiseti ki he fo'i vouti ko ia'. Ko e fokotu'u vouti fo'ou ko 'eni 'oku faka'atā mai pe 'e he **Kupu 9 'o e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga'**.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti:** Na'e Na'e **tali** 'e he Kōmiti 'a e fokotu'u mei' he Potungāue Pa'anga'. 'E vakai 'a e Kōmiti ki heni 'i he taimi 'e fakahū mai ai 'a e liliu (*amendments*) 'a e Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga' (*PFM Act review*).

7. Vouti 14, Peesi 244, Polokalama 1, Polokalama Si'i 01

**Fakatonutonu :** 'I he Kolomu 'Esitimetri Liliu (*Revised Estimate*) 2023/24, 'oku 'i ai 'a e mahu'inga 'o e kulupu lalahi 'o e fakamole fika 12xx ko e \$30,000 pea mo e 15xx ko e \$396,900 ka na'e 'ikai hano mahu'inga 'i he 'Esitimetri Kamata 'o e 2023/24. Ke fakapapau'i 'a e feitu'u totonu ke 'ave ki ai 'a e ongo patiseti ko 'eni'.

**Tali mei he Potungāue Pa'anga:** Na'e tali 'e he Potungāue Pa'anga ko e sino'i pa'anga poloseki eni ne 'ikai fai ha 'amanaki he teuteu patiseti 'e hokó pea 'i he lolotonga 'o e ta'u 'oku hoko. 'I he pa'anga tokoni mei tu'apule'anga' (*development budget*) 'oku ngofua pe foki ke fokotu'u ha ngaahi vouti fo'ou neongo ne 'ikai ha patiseti ki he fo'i vouti ko ia'. Ko e fokotu'u vouti fo'ou ko 'eni 'oku faka'atā mai pe 'e he **Kupu 9 'o e Lao ki hono Pule'i 'a e Pa'anga 'a e Pule'anga'**.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti:**

Na'e **tali** 'e he Kōmiti 'a e fokotu'u mei' he Potungāue Pa'anga'.

8. Vouti 15, Peesi ...

<004>

**Taimi:** 1110-1115

**Kalake Tēpile:** ... 259 Polokalama ua, Polokalama si'i 01. 'I he kolomu 'Esitimetri Kamata 'o e 2023/24 'oku 'ikai ke tatau 'a e fakakātoa 'o e tēpile pea mo e fika na'e tali mei Fale Alea' 'i he 2023. 'I he patiseti ne tali mei Fale Alea' ko hono mahu'inga ko e \$10,424,100 ka ko e 'Esitimetri Fakaangaanga ko hono mahu'inga ko e \$10,692,500. 'Oku kehekehe 'aki 'a e



**\$268,400.** Ko e kehekehe ko 'eni', 'oku hoko ia 'i he ngaahi kulupu lalahi 'o e fakamole ko 'eni:

Kulupu 12xx – mahu'inga totonu ko e \$60,800 'a ia 'oku kehekehe 'aki e **\$2,200**,

Kulupu 13xx – mahu'inga totonu ko e \$135,300 'a ia 'oku kehekehe 'aki 'a e **\$33,300**.

Kulupu 14xx – mahu'inga totonu ko e \$5,891,800 'a ia 'oku kehekehe 'aki 'a e **\$183,500**

Kulupu 20xx – mahu'inga totonu ko e \$662,500 'a ia 'oku kehekehe 'aki 'a e **\$49,400**

Ke fakatonutonu 'a e fika 'o e 'Esitimeti Kamata 'o e 2023/24 'i he Patiseti Fakaangaanga' ki he fika na'e tali mei' he Fale Alea' 'i he 2023.

Tali mei he potungāue, tali 'e he Potungāue Pa'anga 'a e fokotu'u fakatonutonu ko 'eni 'o fakahū mai 'a e peesi totonu.

#### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti:**

Na'e **tali** 'e he Kōmiti 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga'. Ko e ngaahi fakatonutonu ko 'eni' 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi 2B, peesi 8**.

**Tokoni Kalake:** Fika 9. Ko e fakalūkufua 'o e tēpile' 'oku totonu ko e \$837,200 ka 'i he Patiseti Fakaangaanga' 'oku \$568,800. 'Oku kehekehe 'aki 'a e \$268,400 pea 'oku fakatokanga' 'i he ngaahi kulupu lalahi 'a e fakamole ko 'eni'.

Kulupu 12xx – mahu'inga totonu ko e \$2,200

Kulupu 13xx – mahu'inga totonu ko e \$33,300

Kulupu 14xx – mahu'inga totonu ko e \$183,500

Kulupu 20xx – mahu'inga totonu ko e \$49,400

Ke fakatonutonu 'a e fika 'o e 'Esitimeti Kamata 'o e 2023/24 'i he Patiseti Fakaangaanga' ki he fika na'e tali mei' he Fale Alea' 'i he 2023.

'I he tali 'a e Potungāue Pa'anga, tali 'e he Potungāue Pa'anga 'a e fokotu'u fakatonutonu ko 'eni pea fakahū mai 'a e peesi totonu.

Tu'utu'uni aofangatuku 'a e komiti na'e tali 'e he komiti 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga ko e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi 2B peesi 9**.

10. Vouti 23 peesi 361. Ke fakapapau' 'i 'a e fakalūkufua 'o e tēpile' 'i he kolomu 'o e 'Esitimeti Kamata 'o e 2023/24. 'I he Patiseti 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25 'oku \$1,280,800 ka ko e Patiseti ne tali mei' he Fale Alea' ko e \$5,280,800 'a ia 'oku kehekehe 'aki 'a e \$4,000,000.

'Oku fakatokanga' 'i 'eni mei' he kulupu lalahi 'o e fakamole fika 20 (category 20xx). 'I he patiseti ne tali mei' he Fale Alea' ko e mahu'inga fakapa'anga ki ai ko e \$4,072,200 ka 'i he Patiseti 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25 'oku \$72,200. 'A ia 'oku totonu ke tākaki atu 'a e \$4,000,000 ki he \$72,200.

Na'e tali lelei he Potungāue Pa'anga e fokotu'u fakatonutonu mei he komiti.

#### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e komiti:**

Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga. Ko e fakatonutonu ko eni na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga', 'oku 'oatu ia 'i he Fakalahi 2B, peesi 10.

11. Vouti 23 peesi 362 Ke fakapapau'i 'a e fakalūkufua 'o e tēpile' 'i he kolomu 'o e 'Esitimeti Kamata 'o e 2023/24. 'I he Patiseti 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25 'oku \$7,960,900 ka ko e Patiseti ne tali mei' he Fale Alea' ko e \$2,685,800 ...

<005>

**Taimi:** 1115 – 1120

**Tokoni Kalake Pule:** .. 'a ia 'oku kehekehe 'aki 'a e \$5,275,100 'A ia 'oku kehekehe 'aki 'a e \$5,275,100.

Ko e ngaahi kulupu lalahi 'eni 'o e fakamole' 'oku hoko ai 'a e tō kehekehe ko 'eni.

Kulupu Fika 12xx – kehekehe 'aki 'a e \$47,900

Kulupu Fika 14xx – kehekehe 'aki 'a e \$1,161,500

Kulupu Fika 20xx – kehekehe 'aki 'a e \$4,065,700

**Tali mei' he Potungāue Pa'angá**

Na'e tali lelei 'e he Potungāue Pa'angá 'a e fokotu'u fakatonutonu mei' he Kōmiti.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga. Ko e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga', 'oku 'oatu ia 'i he Fakalahi 2B, peesi 11.

12. Vouti fika 23, peesi 363

**Fokotu'u pea mei' he Kōmiti Pa'angá**

Ke fakapapau'i 'a e fakalūkufua 'o e tēpile' 'i he kolomu 'o e 'Esitimeti Kamata 'o e 2023/24. 'I he Patiseti 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25 'oku \$9,651,600 ka ko e Patiseti ne tali mei' he Fale Alea' ko e \$10,926,700 'a ia 'oku kehekehe 'aki 'a e \$1,275,100.

Ko e ngaahi kulupu lalahi 'eni 'o e fakamole' 'oku hoko ai 'a e tō kehekehe ko 'eni.

Kulupu Fika 12xx – kehekehe 'aki 'a e \$47,900

Kulupu Fika 14xx – kehekehe 'aki 'a e \$1,161,500

Kulupu Fika 20xx – kehekehe 'aki 'a e \$65,700

**Tali mei' he Potungāue Pa'angá**

Na'e tali lelei 'e he Potungāue Pa'angá 'a e fokotu'u fakatonutonu mei' he Kōmiti.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e **tali** 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga. Ko e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga', 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi 2B, peesi 12.**

### 13. Fakalukufua pe ki he 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25

Na'e fokotu'u atu mei' he Kōmiti' ki he Potungāue Pa'anga' pe ko fē vouti 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25 'oku fakahū ai 'a e langa fale 'e 200 tupu ki he teuteu 'o e fakataha 'a e kau Taki 'o e Ngaahi Fonua Pasifiki ('a e *Forum*)

Na'e tali 'e he Potungāue Pa'anga' 'oku 'ikai ke fakapapau'i ko e hā 'a e fakamole fakalūkufua ki he teuteu atu ki he fakataha kau Taki 'o e Pasifiki' ka ko e me'a pe 'oku fakapapau'i 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga' 2023/24, ko e \$5.0 - \$7.0 miliona 'oku 'i he vouti 'a e Potungāue Pa'anga' ke totongi mei ai 'a e fakamole ki he langa fale ko 'eni' 'oku lolotonga fakahoko'.

Na'e toe lave 'a e Potungāue fekau'aki mo e \$3.0 miliona 'oku fakahū 'i he vouti 'a e Potungāue Takimamata ko e Polokalama fengāue'aki 'a e Pule'anga pea mo e Sekitōa Taautaha (PPP) ke langa'i hake 'a e sekitōa Takimamata'. 'A ia ko e fakalūkufua ko e \$13.8 miliona pea 'oku vahevahe \$3.0 miliona 'i he ta'u 'a ia ko e ta'u 'e tolu ka hoko mai' ko e \$9.0 miliona.

Na'e toe fakamā'ala'ala 'e he Potungāue Pa'anga fekau'aki mo e teuteu ki he fakataha 'a e kau taki 'o e fonua 'o e Pasifiki (*PILs Forum Meeting*) ko e Vouti 'a e 'Ofisi Palēmia, Polokalama 1, Polokalama Si'i 01, peesi 137 'oku 'i ai e konga 'o e pa'anga ki he teuteu ki he fakataha' fe'unga mo e **\$5,650,000**:

✓ Fakapa'anga 'e he Pule'anga -

\$1,150,000 (Ngaahi kātōanga fakafonua/*national events*)

✓ Tokoni pa'anga mei tu'apule'anga (*donor cash*) - **\$1,500,000** (Ngaahi kātōanga fakafonua/*national events*)

✓ Tokoni koloa mei tu'apule'anga (*donor in-kind*) **\$3,000,000**

(Tokoni pa'anga/*Grant*)

Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti' 'a e tali mei' he Potungāue Pa'anga' ka na'e **faka'amu** 'a e Kōmiti' ke fakamahino pau mai pe ko e \$5.0 - \$7.0 miliona 'i he ta'u fakapa'anga 2023/24 'oku fakahū 'i he polokalama mo e polokalama si'i fē 'i he Vouti 'a e Potungāue Pa'anga.

#### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e **tali** 'e he Kōmiti' 'a e ngaahi tali mei' he Potungāue Pa'anga pea **tu'utu'uni** ai ki he Potungāue Pa'anga' ke teuteu 'i mai 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e fakamole fakakātoa ki he fakahoko 'o e fakataha Kau Taki 'o e Pasifiki' pea mo e feitu'u 'i he Vouti ...

<006>

**Taimi:** 1120-1125

**Tokoni Kalake:** ... 'a e Potungāue Pa'anga 'oku fakahū ai 'a e \$5.0 - \$7.0 miliona ke tokoni ki he tali fehu'i 'i Fale Alea'.

Na'e **'ikai fakahū** mai 'e he Potungāue Pa'anga ha fakamatala fekau'aki mo e fakamole fakakātoa ki hono fakahoko 'o e fakataha 'a e kau taki 'o e ngaahi fonua 'i he Pasifiki' ki Tonga' ni kae pehē ki he feitu'u 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga' 'oku fakahū ai 'a e pa'anga ko ia'. 'Oku fiema'u ke fakahoko mai ha tali pau ki heni mei' he tafa'aki 'a e Potungāue Pa'anga' ki he ta'u fakapa'anga ko 'eni mo e ta'u fakapa'anga ka hoko' 2025/26.

14. Vouti 17, Peesi 290, Polokalama 2, Polokalama Si'i 02 & 03.

#### **Fokotu'u mei he Komiti**

- Koe'uhi kuo 'i ai 'a e femahino'aki 'i he Kōmiti' pea mo e Potungāue Pa'anga' ki he anga hono fakakalakasi, (*treatment*), 'o e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu, *Revolving Funds*, kuo pau ke liliu mai mo e ngaahi peesi felālāve'i 'i he Vouti 17 pea mo e Vouti 19 'o hangē ko ia ne 'osi lau atu'.

Kātaki kae fakakakato atu mo e 'etau ngaahi Vouti. Vouti 19, Peesi 320, Polokalama 3, Polokalama Si'i 04.

#### **Hoko atu he fokotu'u ko e 'a e Komiti.**

- 'A ia ko e liliu 'oku fiema'u ke fakahoko' ke to'o 'a e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu, (*Revolving Funds*), mei' he Pule'anga', (*Notes on government expenditure/revolving funds*), 'o fakahū 'i he fakamole fakapa'anga mei muli, (*Notes on government expenditure/Revolving Funds*), ke fenāpasi pea mo e fokotu'u mei' he Potungāue Pa'anga'.

#### **Tali mei he Potungāue Pa'anga.**

- Na'e tali lelei 'e he Potungāue 'a e fokotu'u fakatonutonu mei' he Kōmiti' pea ne 'osi fakahoko 'a e liliu ko ia.

#### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti.**

- Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga'. Ko e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga' 'oku 'oatu ia 'i he Fakalahi 2B, peesi 13-15. Ka 'oku hā atu 'i 'olunga 'e fa'u 'e he Potungāue Pa'anga' ha Tu'utu'uni Ngāue, *accounting policy*, ke tataki'aki 'a hono ngāue totonu'aki 'o e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu, *Revolving Funds*, ke ngāue'aki 'i he kaha'u'.

## **(2.4) Fokotu'u Fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25**

Ko e ngaahi fakatonutonu 'oku hā atu 'i he Tēpile 4 'oku fekau'aki ia mo e ngaahi fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga' 'i he faka-Pilitānia'.

**Tēpile 4:** Ko e Fakaikiiki 'o e Ngaahi Fokotu'u Fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga' 'i he faka-Pilitānia'.

### **Peesi / Tepile - Peesi 0, Fokotu'u Fakatonutonu mei he Komiti**

#### **Kanotohi**

- Ke fakatonutonu 'a e ta'u 'oku hā 'i he *Annex II* mei' he 2026 ki he 2025. Tali mei he Potungāue Pa'anga. Tali 'e he Potungāue 'a e fakatonutonu ko 'eni pea 'oku 'oatu ia 'i he Fakalahi 3A, peesi 1 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

#### **2. Peesi 1, Kanotohi**

- Hingoa 'o e ngaahi tēpile mo e fakatātā ke fakakakato pea ke liliu 'i he ngaahi peesi 'oku hā ai. Ke fakakau 'a e 2027 'i he faka'osinga 'o e hingoa 'o e tēpile koenī ke mahino ko e vaha'a ta'u 2024-2027. *A-Figure 4: Debt by Creditor as of June 2024*, (peesi 104), ke fakahū 'a e 'aho 30 'i mu'a 'i he *as of June 2024*

### **Tali ‘a e Potungāue Pa’anga**

- Tali ‘e he Potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘eni pea ‘oku ‘oatu ia ‘i he Fakalahi 3A, peesi 2 ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga atu. Tali ‘e he Potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘eni pea ‘oku ‘oatu ia ‘i he **Fakalahi 3A, peesi 2 ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga atu, mo ia.**

### **3. Peesi 2, kanotohi, Kanotohi**

- Hingoa ‘o e ngaahi fakatātā ke fakakakato pea ke liliu ‘i he ngaahi peesi ‘oku hā ai. *A-Figure 26: Unemployment Rate by sex with the source of informality by year; ke fakamahino pe ‘oku tonu ‘a e informality” pe ‘oku fetongi‘aki ‘a e information.*

### **Tali mei he Potungāue Pa’anga**

- Tali ‘e he Potungāue ‘a e fakatonutonu ko ‘eni pea ‘oku ‘oatu ia ‘i he Fakalahi 3A, peesi 3 ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga atu.

### **4. Peesi 5 palakalafi 7 - Ke fakapapau‘i ‘a e palakalafi ‘oku tonu’ he ‘oku ‘ikai ke tatau ...**

<007>

**Taimi:** 1125-1130

**Tokoni Kalake:** ... pea mo e faka-Tonga’.

Na‘e tali ‘e he Potungāue Pa’anga’ ‘a e fokotu‘u fakatonutonu ‘a e Komiti’. ‘Osi fakahoko ‘a e liliu pea ‘oku ‘oatu ia ‘i he **Fakalahi 3A, peesi 4 ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga atu.**

Peesi 5, **Fika 5.** Peesi 6, Palakalafi 2.

**Fokotu‘u Fakatonutonu** – Ke fakapapau‘i ‘a e ta‘u fakapa‘anga ‘oku ‘uhinga ki ai ‘eni, pē ko e *FY* 2023 pē ko e *FY* 2025.

**Tali mei he Potungāue** – Na‘e tali ‘e he Potungāue Pa’anga’ ‘a e fokotu‘u fakatonutonu ‘a e Kōmiti’ pea fakapapau‘i mai ko e *FY* 2025 ko e tonu ia. ‘Osi fakahoko ‘a e liliu ko ‘eni pea ‘oku ‘oatu ia ‘i he **Fakalahi 3A, peesi 5 ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga atu.**

### **Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Kōmiti’:**

Na‘e **tali** ‘e he Kōmiti’ ‘a e ngaahi fakatonutonu na‘e fakahoko ‘e he Potungāue Pa’anga’ mei’ he fika 1-5.

### **6. Peesi 15 / Tēpile 1**

**Fokotu‘u pea mei he Komiti** – Ke to‘o ‘a e *revolving funds* mei he *development* ‘o fakahū pe ‘a e laine fo‘ou ki he *revolving funds* - ‘i he Tēpilé 1.

**Tali mei he Potungāue** – ‘Ikai Tali, ‘aki ‘a e ongo ‘uhinga ko eni:

1. ‘Oku natula tatau pe ‘a e sino’i pa’anga hokohoko atu (*revolving funds*) mo e pa’anga tokoni mei muli ‘o ‘ikai fakangatangata ki he ta‘u fakapa’anga.
2. Fakatatau ki he lao ‘oku fakamalumu ai ‘a e sino’i pa’anga hokohoko atu, hangē ko e Lao ki he Ngaahi Hala 2020 (*Roads Act 2020*), ‘oku malava ke fakapa’anga mei’ he ngaahi tokoni pa’anga kehekehe, ‘o kau ai e pa’anga tokoni mei muli mo e patiseti ‘a e Pule’angá.

### **Tu‘utu‘uni Aofangatuku ‘a e Komiti’:**

Na'e fakatokanga'i pe 'e he Komiti' 'a e tali mei' he Potungāue Pa'anga' kae fakahū mai ha fanga ki'i nouti 'i lalo 'i he tēpile ko eni ke ne fakama'ala'ala ko e pa'anga 'e fiha ko e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu (*revolving funds*) pea ko e pa'anga Tonga. Ko e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga 'oku 'oatu ia 'i he Fakalahi 3A, peesi 6 'o siakale'i atu 'a e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko'.

**Ka na'e fiema'u** 'e he Komiti' ke vakai 'a e Potungāue Pa'anga ki he 'uhinga totonu 'o e Tēpile 1 'o e 'Esitimeti he 'oku 'uhinga pē ko e fē 'a e feitu'u 'oku ha'u mei ai 'a e pa'anga 'oku fakahoko'aki 'a e ngāue, ka 'oku 'ikai ko e pehē ko e pa'anga fakalakalaka 'a e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu' neongo ko e pa'anga 'a e Pule'anga Tonga' kae fakakau pe ia 'i he pa'anga 'oku tokoni mai mei muli (*donor cash*) pea pehē foki ke fa'u 'e he Potungāue Pa'anga' ha tu'utu'uni ngāue ke tataki totonu 'aki 'a hono ngāue'aki 'o e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu ke ngāue'aki 'i he kaha'u, pea pehē foki ha tu'utu'uni ki he 'uhinga 'o e ngaahi Tēpile 'i he 'Esitimeti ke faipau ki ai he kaha'u' koe'uhi ko e feliuliuaki 'a e kau ngāue'.

#### 7. Peesi 15/Tēpile 2

**Fokotu'u mei he Komiti'** – Ke fakapapau'i 'a e ngaahi fika 'i he tēpile pe 'oku tonu mo fakahū 'a e mahu'inga faka-patiseti ki he pōnite fo'ou 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga', kae pehē ki he ta'u 'e 3 ka hoko mai 'i he kongā 'o e Fakapa'anga (*Financing*).

**Tali mei he Potungāue** – Na'e tali 'e he Potungāue 'e fai e sio ki he fokotu'u ki he tēpile ko 'eni pea lipooti mai.

#### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti':**

Na'e fakatokanga'i 'e he Komiti' na'e 'ikai ke fakahoko ha ngāue 'a e Potungāue' ki he tēpile ko 'eni. Na'e fakahoko leva 'e he Komiti' 'a e fakatonutonu na'e fiema'u ke fakahoko 'e he Potungāue'. 'Oku 'oatu 'eni 'i he **Fakalahi 3A, peesi 6 'o siakale'i atu 'a e fika na'e fakatonutonu'**.

#### 8. Peesi 17 / Tēpile 3

**Fokotu'u mei he Komiti'** – Fakapapau'i e sino'i pa'anga hokohoko atu (*revolving funds*) ke 'ave mei' he pa'anga mei muli (*development budget*) ki he pa'anga 'a e Pule'anga (*recurrent*).

**Tali mei he Potungāue** – Na'e 'ikai tali 'e he Potungāue 'a e fokotu'u 'a e Komiti' kae fai 'aki pe femahino'aki ne 'oatu 'i he tali ki he fika 4.

#### **Tu'utu'uni Aofangatuku 'a e Komiti':**

Na'e tali 'e he Komiti' 'a e tali mei' he Potungāue Pa'anga'.

#### 9. Peesi 23, Tēpile 5

Fakahū ha nouti ke fakama'ala'ala 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu 'i he Tēpile 5.

**Tali mei he Potungāue** – Tali 'e he Potungāue 'a e fokotu'u ko 'eni pea fakahoko 'a e liliu 'o 'oatu 'i he **Fakalahi 3A, peesi 7 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.**

#### 10. Peesi 29, Palakalafi 2.

## Fokotu'u ...

<001>

**Taimi:** 1130-1135

**Tokoni Kalake Pule:** 10      **Tali 'a e Komiti.** Ke fakapapau'i 'a e tu'u 'a e palakalafi ko 'eni pe 'oku totonu ke to'o. Tali 'e he Potungāue 'a e fokotu'u ko 'eni pea to'o 'a e palakalafi ua he 'oku na fakamatala pē mo e palakalafi 1 ki he me'a tatau. Na'e 'osi fakahoko 'a e liliu' pea 'oku 'oatu 'i he Fakalahi 3A, peesi 8 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

11. Peesi 32, palakalafi faka'osi Fokotu'u mei he Komiti. Ke to'o 'a e "Fo'ui" kae fakatonutonu 'aki 'a e "Kolovai". Tali 'a e fakatonutonu ko eni pea 'oku 'osi fakahoko 'a e liliu 'o 'oatu 'i he Fakalahi 3A, peesi 9 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

12. Peesi 36 'Oku hā tu'o 2 'a e poini hono 3 'i he g) *Public services*. Ke to'o 'a e palakalafi 'e taha. Tali 'a e fakatonutonu ko eni pea 'osi fakahoko e liliu 'o 'oatu 'i he Fakalahi 3A, peesi 10 'o laine'i lanu engeenga.

13. Peesi 37 "*Floating Solar System*" – ke fakapapau'i 'a e fakalea ko eni. Tali 'a e fakatonutonu ko eni. Ko e liliu na'e fakahoko mei' he "*Floating Solar System*" ki he "*Floating Solar Plus Project*". 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he Fakalahi 3A, peesi 11 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

14. Peesi 40 'I he *Tourism Sector* ke fakatonutonu 'a e "*completion date is by June 2024*" ke hōhoa tatau mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e poloseki' he taimi ní.

'Oku felāve'i 'eni mo e Langa 'i Polata'ane 'i he polokalama "Ha'amo 2 Ke Langa 'a Tonga" 'o pehē 'e 'osi 'a e langa ko 'eni 'i Sune 2024. Ka 'oku mahino 'oku te'eki ai ke kamata 'a e ngāue ko 'eni'. Ika'i Tali he Potungāue 'a e fokotu'u ko 'eni he ko e 'uhinga 'o e sētesi na'e fakataumu'a pe ke kakato e ngāue 'o 'osi ki Sune 2024. Ko e fakalea kakato 'i he peesi 40, ko e "with the initial completion date is by June 2024".

### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu ne fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga' mei' he fika 10 -12 fakataha mo e tali mei' he Potungāue' ki he fika 13. Ka neongo ia, ne totonu ke 'ilo'i pē 'e he Potungāue Pa'anga' pea mo fakapapau'i 'a e tu'unga 'o e ngāue ko 'eni' 'i he lolotonga 'a e fa'u 'o e fakamatala patiseti ko 'eni' he 'oku mahino 'oku te'eki ai ke fakahoko ha ngaue ia koe'uhí ke 'omai 'a e fakamatala totonu.

15. Peesi 43 Tēpile 11. Ke fakahū 'a e nouti 'i lalo 'i he tēpile' ke fakamā'ala'ala 'a e pa'anga tokoni ki he Lulutai pea mo e feitu'u 'i he 'Esitimetri Fakaangaanga 2024/25 'oku fakahū 'i ai'. Na'e 'ikai tali 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e fokotu'u ko 'eni'.

### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e **fakatokanga'i** pe 'e he Kōmiti 'a e tali mei' he Potungāue Pa'anga' ka na'e **faka'amu** 'a e Kōmiti' ke mahino 'a e 'isiū ko ia ki ha taha pe te ne lau 'a e pepa patiseti pea faingofua hono ma'u 'i he tohi 'Esitimetri'. 'E tokoni eni ki hono poupou'i 'a e 'ata ki tu'a (*transparency*) 'i he fakahoko fatongia'. Ka e vakai'i pē ki he ngāue 'oku fakahā 'i 'olunga' ke fa'u ha Tu'utu'uni Ngāue 'e he Potungāue Pa'anga' ke tataki totonu 'aki 'a hono teuteu totonu 'o e 'Esitimetri' 'i he Ta'u Fakapa'anga ka hoko' 2025/26.

Na'e fakahoko 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fiema'u ke fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga' pea 'oku 'oatu ia 'i he **Fakalahi 3A, peesi 12** 'o faka'ilonga'i lanu pulū atu.

**16.** Peesi 60 Tēpile 15 Ke fakafehoanaki (*reconcile*) 'a e Tēpile 15 mo e A Tēpile 11 ke fakapapau'i 'oku fenāpasi 'a e ngaahi mahu'inga faka- patiseti'.

Tali 'e he Potungāue pea 'osi fakahoko e liliu 'i he fakakātoa 'a e pa'anga hū mai (*overall revenue*), 'osi fakahoko mo e liliu mei' he \$865.3 miliona ki he \$870.7 miliona, pea mo e ngaahi 'aitemi fekau'aki na'e liliu mo ia. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3A, peesi 13 mo e 14 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

#### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga'.

**17.** Peesi 61, palakalafi 5, laine faka'osi Fokotu'u mei he Komiti. Ke fakapapau'i 'a e holo 'i he mahu'inga 'o e *Total Public Debt* mei Sune 2023 ki Sune 2024. Ko e fakamatala ko 'eni 'oku pēseti 'e 4.4. Ko e total public debt 'i Sune 2024 ko e \$486.5m (fakatatau ki he fakamatala (liliu faka-ta'u \$45.7m) pea mo e *PA*), pea ko e liliu faka-ta'u leva 'i he pēseti ko e pēseti 'e 9.4. Ke fakapapau'i mai eni 'e he Potungāue

Pa'anga'. Tali 'e he Potungāue pea 'osi fakahoko e liliu. 'Oku 'oatu eni 'i he Fakalahi 3A, peesi 14 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

<002>

**Taimi:** 1135-1140

**Tokoni Kalake:** ...**18.** Peesi 68 Tēpile 17

Ko e fakakulupu (*treatment*) 'o e tokoni fakapa'anga fakalahi ki he Patiseti (*additional budget support*) ke fakapapau'i 'oku fakakalalalasi totonu. Ko e ngaahi fakamatala mei he Potungāue Pa'anga ko e tokoni fakapa'anga fakalahi ki he Patiseti (*additional budget support*) fakatātā Lulutai 'oku fakakalalalasi ia 'i he pa'anga tokoni mei muli (*treat development cash*) ia ka ko e tēpile ko eni 'oku fakahū ia he pa'anga 'a e Pule'anga (*recurrent*) ke fakapapau'i mai mei he Potungāue Pa'anga.

#### **Tali mei he Potungāue Pa'anga**

'Ikai tali he potungāue neongo ko e natula 'o e pa'anga ni ko e pa'anga kotoa pe ia 'a e Pule'anga (*public fund*) 'i he 'ene pehē 'oku mahino mei he Lao ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga 'i he Kupu II (3) fatongia e Minisitā Pa'anga 'oku fakafatongia'aki 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a hono tokanga'i e pa'anga 'a e Pule'anga. 'Oku kau atu foki mo e ngaahi makatu'unga (*conditions*) ne fakahoko'aki e femahino'aki mo e ngaahi fonua tokoni mei tu'apule'anga 'i he ngaahi Tu'utu'uni Ngāue 'oku tokoni ki hono fakahoko'aki 'a e fatongia 'a e Minisitā Pa'anga. 'Oku fakatefito foki 'a e ngaahi talanoa mo e aleapau mo e ngaahi hoa ngāue ki he fakalalalaka 'a e (*donors*) 'a e tokoni fakapa'anga 'i he palani mo e kaveinga ngāue lalahi (*GPs*) 'a e Pule'anga 'a ia 'oku 'osi tuku mai pe mo mea'i 'e he Fale 'eiki. Ko e ngaahi fakaikiiki (*activities*) 'oku fakatatau pe ki he ngaahi palani ngāue 'a e fakasekitoa mo fakapotungāue.

#### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e komiti:**

Na'e fakatokanga'i pe he komiti 'a e tali 'a e Potungāue Pa'anga kae toki ngāue 'a e komiti mo e Potungāue Pa'anga ke fakapapau'i 'a e founa totonu ke ngāue'aki 'a e pa'anga ko 'eni pea pehē ki he femahino'aki mo e fonua na'e fai mei ai 'a e fakapa'anga, pea mo e fiema'u ke fa'u



ha tu'utu'uni ngāue ki he me'a ko eni ke faipau ki ai kae 'oua 'e feliuliuaki pe (*inconsistent*)'a e founa 'oku ngāue'aki 'o fakatatau mo ha fakatonulea 'a ha taha.

**19. Peesi 78 tēpile 23**

Ke fakahū ha nouti 'i lalo 'i he tēpile ke fakama'ala'ala e sino'i pa'anga hokohoko atu (*revolving funds*)

**Tali mei he Potungāue** – Ne tali he potungāue e fokotu'u mei he komiti 'o fakahoko e liliu pea 'oku 'oatu 'i he fakalahi 3A, peesi 15 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

**20. Peesi 80 Tēpile 26**

Fokotu'u mei he komiti ke fakahū ha nouti 'i lalo he tēpile ke fakama'ala'ala 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu (*revolving funds*).

**Tali mei he Potungāue Pa'anga** – Ne tali mei he potungāue fokotu'u mei he komiti 'o fakahoko 'a e liliu pea 'oku 'oatu ia 'i he fakalahi 3A, peesi 16 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

**21. Peesi 83 Tēpile 27 fokotu'u mei he komiti**

Ke fakatonutonu 'a e mahu'inga fakafika 'a e (*revolving funds*) he 'oku 'asi 'i he tēpile ko eni ko e 30.8 miliona, ka ko e fika 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga ko e 35.7 miliona (Tēpile 5, peesi 12).

**Tali mei he Potungāue Pa'anga**

Tali e fokotu'u fakatonutonu pea 'osi fakahoko e liliu mei he 30.8 miliona ki he 35.7 miliona 'oku 'oatu eni he fakalahi 3A, peesi tēpile 18 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

**22. Peesi 104 palakalafi faka'osi laine hono ua faka'osi**

Fokotu'u mei he komiti ke fakapapau'i e fika ki he mo'ua nō fakalukufua 'a e Pule'anga ki he 'aho 30 'o Sune pea ke fakatonutonu ki he fika 'oku tonu (*total public debt as 30<sup>th</sup> June 2024 is estimated at 440.8 m (peseti 'e 36 of GDP) a decrease by 8.2 percent to 39.6 million as of June 2023.*

Ko e peesi 61 pakalakafi 5 'oku fakamatala ai (*total public debts as of June 30<sup>th</sup> 2024 is estimated at 440.8 miliona 35.7....*

<003>

**Taimi:** 1140-1145

**Tokoni Kalake** : .... .percent of GDP), a decrease of \$45.7m, account for 4.4 percent from June 2023”.

Fakatatau ki he faka-Pilitānia', ko e mo'ua nō fakalūkufua 'a e Pule'anga' ki he 2022/23 ko e \$486.5m. Ko e pēseti 'o e liliu mei' he 2022/23 ko e pēseti 'e 9.4.

**Tali mei he Potungāue Pa'anga:** Na'e tali 'e he Potungāue 'a e ngaahi fokotu'u fakatonutonu 'i he konga ko 'eni pea 'oku 'oatu 'i he **Fakalahi 3A, peesi 19 'o fka'ilonga'i lanu engeenga atu.**

**23. Peesi 108. A- Tepile 9.**

**Fokotu’u mei he Komiti** : Ke fakatonutonu e hingoa e Tēpile mei he “June 2023” ki “June 2024”. Ke fakapapau’i ‘a e fika ki he ongo kautaha ko ‘eni’:

✓ Lulutai Airlines Ltd ko e PA ‘oku \$1.87m (peesi 45 ‘o e PA faka- Tonga) kae \$1.85 ‘i he fakamatala patiseti

✓ Island Dredging ko e PA ‘oku \$1.43m (peesi 45 ‘o e PA faka- Tonga) kae \$1.40 ‘i he fakamatala patiseti.

*Summary of Debt Ratios*, palakalafi 2, laine 5, ‘oku ‘uhinga ia ki he Tēpile 5 ka ‘oku totonu ko e A-T 10. Na’e tali ‘e he Potungāue ‘a e ngaahi fokotu’u fakatonutonu ‘i he kongā ko ‘eni pea ‘oku ‘oatu ‘i he **Fakalahi 3A, peesi 20** ‘o **siakale’i atu**.

**24. Peesi 109 Tepile 10.** Fokotu’u mei he Komiti. Ko e mo’ua no fakalūkufua ‘a e Pule’anga’ ‘i he tēpile’ ‘i he ‘aho 30 Sune 2024 ‘oku fe’unga mo e \$441.8m ka ko e ngaahi fakamatala ‘i he kongā kimu’a ko e \$440.8m. Ke fakapapau’i mai ‘e he Potungāue Pa’anga’ ‘a e fika ‘oku tonu’.

**Tali mei he Potungāue:** Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu’u pea kuo ‘osi fakahoko e liliu mei’ he \$441.8m ki he \$440.8m. ‘Oku ‘oatu eni ‘i he **Fakalahi 3A, peesi 21** ‘o **faka’ilonga’i lanu engeenga atu**.

**25. Peesi 110 / A-Tepile 11.** **Fokotu’u mei he Komiti** : Ke fakahoa (*reconcile*) ‘a e fika faka- fakapatiseti ‘i he Sitetisitika Fakapa’anga ‘a e Pule’anga (*GFS*) ke tonu.

**Tali mei he Potungāue Pa’anga:** Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu’u fakatonutonu, ‘osi fakahoko e liliu pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ‘i he **Fakalahi 3A, peesi 22** ‘o **faka’ilonga’i lanu engeenga atu**.

Mei’ he liliu ko ‘eni, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tēpile felālāve’i na’e liliu mo ia fakataha mo e ngaahi palakalafi ‘e ni’ihi. ‘Oku ‘oatu ‘eni ‘i he **Fakalahi 3A, peesi 23** ‘o **faka’ilonga’i lanu engeenga mo siakale’i atu**.

**Tu’utu’uni aofangatuku ‘a e Kōmiti :**

Na’e tali ‘e he Kōmiti’ ‘a e fakatonutonu na’e fakahoko ‘e he Potungāue Pa’anga’ mei’ he **fiika 19-25**.

**26. Peesi 112 / A-Tepile 15.**

**Fokotu’u mei he Komiti** : Ke fakama’ala’ala ‘a e hiki ‘a e *Forex Levy* mei’ he \$5.4m ‘i he *Revised Estimates* 2023/24 ki he \$12.8m ‘i he *Estimates* 2024/25

**Tali mei he Potungāue** : ....‘Oku makatu’unga ‘a e hiki ‘i he tōnaki mei’ he tukuhau ‘oku hilifaki ‘i he fakafetongi pa’anga muli’ (*Forex Levy*) ‘i he ngaahi mo’ua (*arrears*) ‘oku kei fai hono muimui’i ke tōnaki mei’ he ngaahi kautaha fakapa’anga lolotonga mo e ngaahi kautaha ‘oku te’eki ke lesisita ke nau kau ‘i he tōnaki ‘o fakatatau ki he Lao.

**Tu’utu’uni aofangatuku ‘a e Kōmiti’:** Na’e tali ‘e he Kōmiti’ ‘a e fakamā’ala’ala mei’ he Potungāue Pa’anga’.

**27. Peesi 113 – A- Tepile 17.**

**Fokotu’u mei he Komiti.** Ke fakahū ha nouti ke fakamahino ‘a e ‘uhinga ‘o e “*miscellaneous and unidentified revenue*” pea mo e anga hono vahevahe ‘o e mahu’inga fakapa’anga ko ‘eni’ he na’e mahino mei’ he fakamatala ‘a e Potungāue Pa’anga’ ‘oku ‘ilo’i kotoa

pē ‘a e feitu‘u ia ‘oku ha‘u mei ai ‘a e pa‘anga hū mai ko ‘eni’ ‘o kehe ia mo e pehē ‘oku ‘i ai ‘a e pa‘anga hū mai ‘oku te‘eki ke ‘ilo’i (*unidentified revenue*).

Fokotu‘u ke liliu ‘a e faka-Tongá ke ‘uhinga tatau mo e faka-Pilitaniá...

<004>

**Taimi:** 1145-1150

**Tokoni Kalake:** ... Tali mei he Potungāue Pa‘anga - na’e ‘ikai tali he potungāue ‘a e fokotu‘u mei he komiti ‘o fakatatau ki he fakamatala definition ‘oku hā ‘i he Setisitika Fakapa‘anga ‘a e Pule‘anga *GFS*. ‘A ia ko e ngaahi pa‘anga hū mai angamaheni pē ‘oku kau ki ai ‘i he ta‘u kotoa. Ka ‘i he faka-Tonga ‘e fakakau atu ki ai hono fakatokanga’i ‘o e *unidentified revenue*. Na’e toe tali pē he potungāue ke ‘omai ‘a e nouti ke fakama‘ala’ala ‘a e mahu‘inga fakapa‘anga ki ai.

**Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Komiti:**

Na’e tali ‘e he komiti ‘a e fakama‘ala’ala mei he Potungāue Pa‘anga pea ke fakahū mai e nouti ke fakama‘ala’ala ‘a e ngaahi mata‘ifika ‘oku fakahū ‘i he *miscellaneous and unidentified revenue* ka ‘i he taimi tatau ‘oku mahu‘inga ke ngāue‘aki ‘a e fakamatala ‘oku ‘uhinga mo totonu ‘oku ‘ikai ko e muimui ki ha fa‘ahinga me‘a ‘oku ‘ikai ‘uhinga lelei ‘o hangē ko e me‘a ko eni ‘o mahino ‘oku ‘ilo’i kotoa pē *identified* ‘a e ma‘u‘anga pa‘anga ia, ka ‘e kei fakahā mo fakamatala pē ‘oku ‘ikai ke ‘ilo’i kotoa *unidentified* ‘a e pa‘anga hū mai ‘oku fepakipaki ‘a e mahino’i mo e mo‘oni ‘i he fa‘ahinga fakamatala pehe ni.

Na’e ‘ikai ke ‘i ai ha nouti na’e fakahū mai mei he Potungāue Pa‘anga ka ‘oku mahino ko e \$18 miliona ‘e ha‘u mei he Pangikē Pule, *National Reserve Bank of Tonga* ko e konga lahi ai ‘o e \$19.6 miliona fakakātoa ‘oku ‘amanaki ke tānaki ki he ta‘u fakapa‘anga ka hoko 2024/2025.

28. Peesi 114 fokotu‘u mei he komiti ke fakatatau ‘a e fakalea ‘o e palakalafi 3 ‘o e peesi ko eni ke tatau mo e Fakamatala Patiseti faka-Tongá.

**Tali mei he Potungāue:** Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu‘u fakatonutonu, ‘osi fakahoko e liliu pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ‘i he Fakalahi 3A, peesi 24 ‘o faka‘ilonga’i lanu engeenga atu.

29. Peesi 126 mo e 127. Ke fakafehoanaki (*reconcile*) ‘a e ngaahi fika ‘i he *Exports by Institutional Sector* mo e *Exports HS Section* ‘i he ta‘u 2022/23 ke tatau.

Pehē foki ki he ngaahi fika ‘i he *Imports by Institutional Sector 2022/23* mo e *Imports by Main HS Section 2022/23*. ‘Oku faikehekehe ‘a e ngaahi fika ko ‘eni ‘i he ta‘u 2022/23.

**Tali mei he Potungāue.** Tali ‘e he Potungāue Pa‘anga ‘a e fokotu‘u fakatonutonu, ‘osi fakahoko e liliú pea ‘oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ‘i he **Fakalahi 3A, peesi 25-26** ‘o faka‘ilonga’i lanu engeenga atu.

30. Peesi 130/A- Tēpile 26. Ke fakapapau’i pē ko e hā ‘oku kehekehe ai ‘a e Pa‘anga Hū mai ‘i he *GFS* ‘o e Tēpile ko ‘eni mei’ he A-Tēpile 11 ‘a ia ‘oku faikehekehe ‘aki ‘a e \$5.4m.

Fakatatau ki he‘ene hā ko ia ‘i he peesi 110 (A-Tēpile 11), ‘oku ‘i he \$865.3m ‘a e pa‘anga hū mai kā ‘i he tēpile ko ‘eni ko e pa‘anga hū mai ‘oku \$870.7m.

**Tali mei he Potungāue Pa’anga.** Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu’u fakatonutonu’ mo fakapapau’i ‘oku tonu pe ‘a e *A-Table* 26 kae liliu ‘a e tēpile ‘i he ngaahi konga kimu’a’ ke tatau mo e tēpile ko ‘eni’.

**31** Peesi 153/A-Fika 26. Ke fakapapau’i e hingoa ‘o e fakatātā *A-26* pē ‘oku tonu ke *informality* pē *information*.

**Tali mei he Potungāue Pa’anga.** Na’e tali ‘a e fokotu’u fakatonutonu pea ‘osi fakahoko ‘a e liliu ki he *information* ‘oku ‘oatu ‘eni ‘i he Fakalahi 3A, peesi 27 ‘o faka’ilonga’i lanu engeenga atu.

**Tu’utu’uni aofangatuku ‘a e Komiti:**

Na’e tali ‘e he komiti ‘a e ngaahi fakatonutonu fakama’ala’ala mei he Potungāue Pa’anga ‘a ia na’e fakahoko ‘i he fika 28-31.

## **Fakaikiiki ‘o e Ngaahi Fokotu’u Fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta’u Fakapa’anga 2024/25**

**Tokoni Kalake Tepile:** ‘Oku fakaikiiki atu ‘i he Tēpile 5’ ‘a e ngaahi fokotu’u fakatonutonu mei’ he komiti’ ki he Potungāue Pa’anga’ fekau’aki mo e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga’ ‘i he faka-Tonga’. Ko e ngaahi fokotu’u fakatonutonu ko ‘eni’ ‘oku fekau’aki ia mo e tu’unga fenāpasi ‘a e faka-Pilitānia mo e faka-Tonga’, faitatau ‘o e ngaahi...

<005>

**Taimi:** 1150 – 1155

**Tokoni Kalake Tepile:** ... mata’ifika faka- patiseti ‘oku ngāue’aki’, pea mo e ngaahi lea pe ke tohi’i ‘i he’ene tonu ‘i he lea faka-Tonga’.

Tēpile 5: Ko e Fakaikiiki ‘o e Ngaahi Fokotu’u Fakatonutonu ki he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta’u Fakapa’anga 2024/25 ‘i he faka-Tonga’

1. Peesi 1 -2 ‘o e faka-Tonga

Ke fakapapau’i ‘a e ngaahi hingoa mo e peesi ‘o e Kanotohi ‘oku tauhoa ki he ngaahi hingoa mo e peesi ‘i mui’.

**Tali mei he Potungāue**

Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu’u’ ka ‘e toki fakahoko pē ‘a e ngāue’ ‘i he paaki aofangatuku ‘i he hili hono tali mei Fale Alea’.

**Tu’utu’uni aofangatuku ‘a e Kōmiti’:**

Na’e ‘ikai tali ‘e he Kōmiti’ ‘a e tali mei’ he Potungāue Pa’anga’. Ko e ngaahi lipooti kotoa pē ‘oku ‘omai ki he Fale Alea, ‘o kau ai ‘a e ‘Estimeti fakata’u mo hono ngaahi Līpooti poupou kuo pau ke tonu pea kakato pea ke sivi’i ‘e he Potungāue Pa’anga (*Quality Control Assurance*) pe ‘oku tonu kimu’a pea toki fakahū mai ki Fale Alea.

‘Oku ‘ikai tali ‘a e fakakaukau ke ‘omai hala pe ‘a e ngaahi me’a ki he Fale Alea kae toki fakatonutonu he ‘osi ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea’ he ko e founga ngāue ta’etaau ia ke tau muimui

ki ai pea te ne holoki ai 'a e pukepuke 'a e tuunga ngāue 'a e Pule'anga ki ha tu'unga ma'olunga mo fakapalofesinale'. Ko ia ai, na'e fakahoko 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fiema'u 'o 'oatu ia 'i he Fakalahi 3B, peesi 1-2.

## 2, Peesi 5, Palakalafi 2

“Ngaahi Taumu'a Ngāue” ke taha hifo ki lalo

Tali 'e he Potungāue 'a e fokotu'u' ka 'e toki fakahoko pē 'a e ngāue' 'i he paaki aofangatuku 'a e patiseti' 'i he hili hono tali mei Fale Alea'.

### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e 'ikai tali 'e he Kōmiti' 'a e tali mei' he Potungāue Pa'anga'. Ko e ngaahi lipooti kotoa pē 'oku 'omai ki he Fale Alea, 'o kau ai 'a e 'Esitimeti fakata'u mo hono ngaahi Līpooti poupou kuopau ke tonu pea kakato pea ke sivi'i 'e he Potungāue Pa'anga (*Quality Control Assurance*) pe 'oku totonu kimu'a pea toki fakahū mai ki Fale Alea.

'Oku 'ikai tali 'a e fakakaukau ke 'omai hala pe 'a e ngaahi me'a ki he Fale Alea kae toki fakatonutonu he 'osi 'a e ngāue 'a e Fale Alea' he ko e founga ngāue ta'etaau ia ke tau muimui ki ai pea te ne holoki ai 'a e pukepuke 'a e tu'unga ngāue 'a e Pule'anga ki ha tu'unga ma'olunga mo fakapalofesinale'. Ko ia ai, na'e fakahoko 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fiema'u 'o 'oatu ia 'i he Fakalahi 3B, peesi 3.

## 3. Peesi 6, Palakalafi 4

Ke fakapapau'i ko e faka-Tonga 'oku fenāpasi pea mo e faka-Pilitānia'.

### **Tali 'a e Potungāue**

Tali pea 'osi fakahoko e ngaahi liliu ko 'eni. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 4 'o laine'i lanu engeenga atu.

## 4. Peesi 6, Palakalafi Faka'osi

Ko e "Ta'u Fakapa'anga 2025 ke fakapapau'i ko fē 'a e ta'u fakapa'angá 'oku tonu he ko e faka-Pilitānia "The projected growth for Financial Year 2023 ...."

**Tali 'a e Potungāue:** Tali pea 'osi fakahoko e ngaahi liliu ko 'eni. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 5 'o laine'i lanu engeenga atu.

## 5. Peesi 11, Palakalafi Faka'osi, Fakatokanga'i (iii)

“Ta'u Fakapa'anga 2024” ke tatau mo e faka-Pilitānia “...FY 2025...”

### **Tali he Potungāue**

Tali pea 'osi fakahoko e ngaahi liliu ko 'eni. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 5 'o laine'i engeenga atu.

## 6. Peesi 14, poini fika 1

Ke to'o 'a e poini 'e 3 'oku 'i lalo 'i he palakalafi poini 1 ke tatau mo e faka-pilitānia'.

### **Tali mei he Potungāue**

Tali pea 'osi fakahoko e ngaahi liliu ko 'eni. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 6 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

## 7. Peesi 16, Peesi 1

Ke fakahoko 'a e ngāue ki he *treatment* 'o e Sino'i Pa'anga Hokohoko atu ke to'o mei' he *donor cash* 'o 'ave ki he Pule'anga'.

### Tali mei he Potungāue

'Ikai Tali, 'aki 'a e ongo 'uhinga koeni:

1. 'Oku natula tatau pe 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu (*revolving funds*) mo e pa'anga tokoni mei muli 'o 'ikai fakangatangata ki he ta'u fakapa'anga.

2. Fakatatau ki he lao 'oku fakamalumu ai 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu, hange ko e Lao ki he Ngaahi Hala 2020 (*Roads Act 2020*), 'oku malava ke fakapa'anga mei he ngaahi tokoni pa'anga kehekehe ...

<006>

**Taimi:** 1155-1200

**Kalake Tepile:** ... 'o kau ai e pa'anga tokoni mei muli mo e patiseti 'a e Pule'anga.

### Aofangatuku 'a e Komiti

Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga 'i he fika 2-6. Na'e **fakatokanga**'i pē 'e he Kōmiti' 'a e fakamā'ala'ala mei' he Potungāue Pa'anga' 'a e natula 'o e Sino'i Pa'anga hokohoko atu pea mo e ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe 'e tokoni ki hono fakapa'anga 'aki 'a e ngāue hala' 'o hangē ko ia 'oku hā 'i he Lao ki he Hala 2020. Ka na'e mahu'inga'ia 'a e Kōmiti' ke fakamā'ala'ala mai 'e he Potungāue Pa'anga' 'a e 'uhinga (*definition*) 'o e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu' pē 'oku 'i ai ha tu'utu'uni ngāue (*policy*) 'oku tohi' 'i ai pē 'ikai. Na'e tui 'a e Kōmiti' ko e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu ko 'eni' ko hono ngaahi makatu'unga' (*criteria*) 'oku totonu ko e:

(i) Ma'u'anga pa'anga, (*source*), 'oku hū mai ia mei' he tākaki pa'anga hū mai fakalotofonua 'a e Pule'anga', (*domestic revenue*), 'a ia 'oku totonu ke fakakulupu ia 'i he Pule'anga' 'o 'ikai ko e pa'anga tokoni mei muli';

(ii) Ko hono fakamoleki' 'e fakahoko ia 'i ha ngaahi fakamole te ne toe fakatupu (*generate*) mai ha pa'anga hū mai 'i he kaha'u'.

### Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti, na'e tali 'e he Komiti 'a e

- Fakamatala na'e fakahū mai mei' he Potungāue Pa'anga' 'i he patiseti pē ko 'eni kae fakatonutonu ki hono tūkunga totonu 'i he patiseti hoko' i he ta'u fakapa'anga 2025/26;
- Ke fakahū ha nouti 'i he Tēpile 1 ke fakama'ala'ala ko e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu' 'oku 'ikai ko ha pa'anga muli ka ko e pa'anga Tonga; mo
- Ngāue 'a e Potungāue Pa'anga' 'o fa'u ha tu'utu'uni ngāue (*policy*) ke tataki 'aki 'a e ngaahi fakamatala fekau'aki mo e Sino'i Pa'anga Hokohoko Atu' ke mahino ngofua (*clarity*) pea mo faipau mo tonu 'a hono ngaue'aki (*consistency*) 'o fakasi'isi'i 'a e feliuliuaki (*inconsistent*) 'o fakatupu ai 'a e puputu'u (*confusion*).

Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti' 'a e fakamā'ala'ala mei' he Potungāue Pa'anga' 'i he fika 7 pea tali ke fakahū ha nouti 'i lalo 'i he tēpile ke fakamā'ala'ala 'a e 'isiū ko 'eni'. Ko e

fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga' 'oku 'oatu ia 'i he Fakalahi 2B, peesi 7 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

**8. Peesi 17, tepile 2.**

- Ke fakapapau'i 'a e pōnite \$3 miliona 'i he Konga Fakapa'anga'.

**Tali 'a e Potungāue Pa'anga**

- Na'e fakapapau'i mai 'e he Potungāue Pa'anga' ko e pōnite fo'ou \$3 miliona na'e tali 'i he patiseti 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga 2023/24. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha pōnite fo'ou 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai'.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti:**

- Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti' 'a e fakamā'ala'ala mei' he Potungāue Pa'anga' ka 'oku hā mahino mei he Fakamatala Fakasitetisitika, *GFS*, 'i he A-Tēpile 11, peesi 143 'o e Fakamatala Patiseti, faka-Tonga', 'oku 'i ai 'a e nō fo'ou fakalotofonua 'o fe'unga mo e \$15 miliona 'i he ta'u takitaha 'o kau ai 'a e ta'u fakapa'anga 2024/25, 2025/26 pea mo e 2026/27. 'Oku fakahoko atu eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 8 'o faka'ilonga'i lanu engeenga atu.

**9. Peesi 18, Fakatātā 1, Fokotu'u fakatonutonu mai**

- Ke fakapapau'i ko e faka-Tonga eni 'oku ngāue'aki he *GPA*. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala 'i he puhá 'oku motumotu ke fakalelei'i mo ia.

**Tali 'a e Potungāue**

- Tali pea 'osi fakahoko e ngaahi liliu ko 'eni. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 9. Ko e puha 'o e Kaveinga Ngāue Lalahi 1 pea mo e 9 na'e fakahoko ki ai 'a e ngāue'.

**10. Peesi 20, Tēpile 3**

- 'Oku 'i ai 'a e ngaahi fakamatala 'i he tēpile' 'oku pulia 'o hangē ko e kaveinga lalahi fika 4 mo e 9.

**Tali 'a e Potungāue**

Tali pea 'osi fakahoko e ngaahi liliu ko 'eni. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 10 'o laine'i lanu engeenga atu.

Fakapapau'i e sino'i pa'anga hokohoko atu (*revolving funds*) ke 'ave mei' he patiseti fakapa'anga mei tu'apule'anga (*development*) ki he patiseti fakapa'anga 'e he pule'anga' (*recurrent*).

**Tali mei he Potungāue**

Ki hono fakapapau'i e sino'i pa'anga hokohoko atu', ...

<007>

**Taimi:** 1200-1205

**Tokoni Kalake Tēpile:** ... na'e tali 'e he potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei he Komiti. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he ... (*Na'e ki'i tatali e laú heni.*)

**Tali ‘a e Potungāue** – Tali pea ‘osi fakahoko ‘a e ngaahi liliu ko ‘eni. ‘Oku ‘oatu ‘i he fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B, peesi 10 ‘o laine‘i lanu engeenga atu.

Ki hono fakapapau‘i e sino‘i pa‘anga hokohoko atu’, na‘e tali ‘e he Potungāue ke fai ‘aki pe ‘a e femahino‘aki ‘i he fika 7 ke tuku pe ‘i he patiseti fakapa‘anga mei tu‘apule‘anga (*budget development*).

11. Peesi 21, Palakalafi Faka‘osi.

Ke fakapapau‘i ‘oku tatau pea mo e faka-Pilitānia’.

**Tali ‘a e Potungāue** – Tali pea ‘osi fakahoko e ngaahi liliu ko ‘eni. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B, peesi 11 ‘o laine‘i lanu engeenga.

12. Peesi 23, Palakalafi h) poini 1, laine 3

Ke to‘o ‘a e ngāue‘aki ‘o e “sēniti” kae fetongi ‘aki ‘a e “pa‘anga”

**Tali ‘o e Potungāue** – ‘Ikai tali ‘e he Potungāue’ ‘a e fokotu‘u fakatonutonu mei’ he Komiti’. Na‘e fakapapau‘i mai ‘e he Potungāue’ ke ngāue‘aki pe ‘a e sēniti.

**Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Komiti’:**

Na‘e ‘ikai tali ‘e he Komiti’ ‘a e tali mei’ he Potungāue Pa‘anga’. Ko ia ai, na‘e fakahoko ‘e he Komiti’ ‘a e fakatonutonu na‘e fiema‘u ‘o ‘oatu ia ‘i he Fakalahi 3B, peesi 12 ‘o faka‘ilonga‘i lanu pulū atu. Na‘e ‘ikai ke ngāue‘aki ‘e he Potungāue Pa‘anga ha sēniti ki he ngaahi mata‘ifika pa‘anga’, ne nau fokotu‘u mai ‘i he ‘Esitimeti. Kapau ‘e lau sēniti ‘a e ngaahi fika fakapa‘anga ‘o e ‘Esitimeti’ te tau mavahe ki hono ngāue‘aki pe ‘a e mata‘ifika ‘oku mahu‘inga’ (*materiality concept*).

13. Peesi 26, Palakalafi 1

Ke fakahū atu ‘a e “Fika 2” ‘i he ‘osi ‘a e “KAVEINGA NGĀUE LALAHĪ” ‘o tohi‘i ko e “KAVEINGA NGĀUE LALAHĪ FIKĀ 2”

**Tali ‘a e Potungāue** – Tali pea ‘osi fakahoko e ngaahi liliu ko ‘eni. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B, peesi 13 ‘o laine‘i lanu engeenga.

**Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Komiti’:**

Na‘e tali ‘e he Komiti’ ‘a e ngaahi fakatonutonu na‘e fakahoko ‘e he Potungāue Pa‘anga’ ‘i he fika 9-11 mo e 13.

14. Peesi 28, poini 5, laine 2

Ko e “fakakakau” ke sipela ke tonu. Ko e sipela tonu ko e “fakakau”.

**Tali mei he Potungāue** – Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu‘u’ ka ‘e toki fakahoko pē ‘a e ngāue’ ‘i he paaki aofangatuku ‘i he hili hono tali ‘e he Fale Alea’.

**Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Komiti’:**



Na'e 'ikai tali 'e he Komiti' 'a e tali ke toki paaki aofangatuku 'i he hili hono tali mei Fale Alea'. Ko e ngaahi lipooti kotoa pē 'oku 'omai ki he Fale Alea, 'o kau ai 'a e 'Esitimeti fakata'u mo hono ngaahi Lipooti pou pou kuo pau ke tonu pea kakato pea ke sivi'i 'e he Potungāue Pa'anga (*Quality Control Assurance*) pe 'oku tonu kimu'a pea toki fakahū mai ki Fale Alea. 'Oku 'ikai tali 'a e fakakaukau ke 'omai hala pe 'a e ngaahi me'a ki he Fale Alea kae toki fakatonutonu he 'osi 'a e ngāue 'a e Fale Alea' he ko e founa ngāue ta'etaau ia ke tau muimui ki ai pea te ne holoki ai 'a e pukepuke 'o e tu'unga ngāue 'a e Pule'anga ki ha tu'unga ma'olunga mo fakapalofesinale'. Na'e fakahoko 'e he Komiti' 'a e fakatonutonu ko 'eni 'o 'oatu 'i he **Fakalahi 3B, peesi 14** 'o faka'ilonga'i lanu pulū.

15. Peesi 28, poini faka'osi, laine 2.

Ko e "polokalam" ke sipela tonu "polokalama".

**Tali he Potungāue** – Tali 'e he Potungāue 'a e fokotu'u' ka 'e toki fakahoko pē 'a e ngāue' 'i he paaki aofangatuku 'i he hili hono tali mei Fale Alea'. ...

<001>

**Taimi:** 1205-1210

**Tokoni Kalake Tepile: Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti:** Na'e 'ikai tali 'e he Kōmiti' 'a e tali ke toki paaki aofangatuku 'i he hili hono tali mei Fale Alea'. Ko e ngaahi lipooti kotoa pē 'oku 'omai ki he Fale Alea, 'o kau ai 'a e 'Estimeti fakata'u mo hono ngaahi Lipooti pou pou kuo pau ke tonu pea kakato pea ke sivi'i 'e he Potungāue Pa'anga (*Quality Control Assurance*) pe 'oku tonu kimu'a pea toki fakahū mai ki Fale Alea. 'Oku 'ikai tali 'a e fakakaukau ke 'omai hala pe 'a e ngaahi me'a ki he Fale Alea ka e toki fakatonutonu he 'osi 'a e ngāue 'a e Fale Alea' he ko e founa ngāue ta'etaau ia ke tau muimui ki ai pea te ne holoki ai 'a e pukepuke 'a e tu'unga ngāue 'a e Pule'anga ki ha tu'unga ma'olunga mo fakapalofesinale'. Na'e fakahoko 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu ko 'eni 'o 'oatu 'i he **Fakalahi 3B, peesi 13** 'o faka'ilonga'i lanu pulū.

16. Peesi tatau ai pē, palakalafi e), laine 2 Ko e fo'i lea ko e "pā 'a e mo'ungaafi", na'e fokotu'u ke fetongi 'a e "pā" 'aki 'a e "mapuna" 'o tohi'i kakato ko e "mapuna 'a e mo'ungaafi"

**Tali mei he Potungāue Pa'anga:** 'Ikai ke tali 'e he Potungāue 'a e fokotu'u he ko e fo'i lea pe eni 'oku ngāue'aki 'e he Fakamatala Patiseti'.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e fakamā'ala'ala mei' he Potungāue Pa'anga'.

17. Peesi 29, palakalafi 1 Fakahū 'a e nouti 'i lalo 'i he tēpile 5 ke fakamā'ala'ala 'a e sino'i pa'anga hokohoko atu (*revolving funds*) ki he sipoti. Na'e tali 'e he Potungāue 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 15 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':** Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga'.

18 Peesi 31, Palakalafi faka'osi, kamata'anga 'o e sētesi faka'osi'. Ke to'o 'a e ngāue'aki 'o e "sēniti" kae fetongi 'aki 'a e "pa'anga". 'Oku ongo hala hono ngāue'aki 'a e "sēniti".

‘Ikai tali ‘e he Potungāue’ ‘a e fokotu‘u fakatonutonu mei’ he Kōmiti’. Na‘e fakapapau‘i mai ‘e he Potungāue’ ke ngāue‘aki pe ‘a e sēniti.

**Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Kōmiti’:**

Na‘e ‘ikai tali ‘e he Kōmiti’ ‘a hono fakapapau‘i mai ‘e he Potungāue’ ke ngāue‘aki pē ‘a e sēniti’. Na‘e ‘ikai ke ngāue‘aki ‘e he Potungāue Pa‘anga ha sēniti ki he ngaahi mata‘ifika faka-pa‘anga’, ne nau fokotu‘u mai ‘i he ‘Esitimeti. Kapau ‘e lau sēniti ‘a e ngaahi fika faka-pa‘anga ‘o e ‘Esitimeti’ te tau mavahe ki hono ngāue‘aki pe ‘a e mata‘ifika ‘oku mahu‘inga’ (*materiality concept*). Ko ia ai, na‘e fakahoko ‘e he Kōmiti’ ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘o ‘oatu ‘i he Fakalahi 3B peesi 16 ‘o faka‘ilonga’i lanu engeenga.

19. Peesi 32, palakalafi 2 Ke fakapapau‘i ‘oku kakato ‘a e konga ko eni ‘i hono faka-Tonga‘i (peesii 26 ‘o e faka-pilitānia’) Na‘e tali ‘e he Potungāue ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei’ he Kōmiti’. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B, peesi 17 ‘o laine’i lanu engeenga.

20. Peesi 33, Konga 4.2 Ke fakapapau‘i ‘oku ngāue‘aki ‘a e faka-Tonga ‘o e GPA’.

Na‘e tali ‘e he Potungāue ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei’ he Kōmiti’. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B, peesi 18 ‘o faka‘ilonga’i lanu engeenga.

21. Peesi 36, Palakalafi Faka‘osi Ke liliu faka-Tonga ‘a e palakalafi 2 ‘i he faka-Pilitānia (peesii 29) he ‘oku pulia mei’ he faka-Tonga’. Na‘e tali ‘e he Potungāue ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei’ he Kōmiti’ ‘o fakahoko ‘a e fakatonutonu ‘i he peesi 29 ‘o e Fakamatala Patiseti faka-Pilitānia’.

**Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Kōmiti’:**

Na‘e tali ‘e he Kōmiti’ ‘a e fakatonutonu na‘e fakahoko ‘e he Potungāue Pa‘anga’ ‘i he fika 18-19 pea mo e fakama‘ala‘ala fika 20. fakamā‘ala‘ala ‘i he fika 20.

22. Peesi 42, poini faka‘osi. Fokotu‘u ke liliu ‘a “Fo‘ui” ko “Kolovai”

Na‘e tali ‘e he Potungāue’ ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei’ he Kōmiti’. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B, peesi 19 ‘o faka‘ilonga’i lanu engeenga.

23. Peesi 47, Palakalafi faka‘osi Ke to‘o he ‘oku tatau pē ia mo e palakalafi he poini faka‘osi’.

Na‘e tali ‘e he Potungāue’ ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei’ he Kōmiti’. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B, peesi 20 ‘o laine’i lanu engeenga.

**Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e Kōmiti’:** Na‘e tali ‘e he Kōmiti’ ‘a e fakatonutonu na‘e fakahoko ‘e he Potungāue Pa‘anga’ ‘i he fika 21 mo e 22.

<002>

**Taimi:** 1210-1215

**Tokoni Kalake Tepile (Losa Hastings):** ...

24. Peesi 55 tēpile 11 kātaki Tēpile 11.

Ke fakapapau'i 'oku mahu'inga faka-patiseti 'i he tokoni ki he Kautaha Lulutai ke ne fakamahino mai 'i he ngaahi feme'a'aki kimu'a ne 'ikai ha tokoni ki he kautaha ni 'i he ta'u fakapa'anga 23/24 ka ko e tēpile ko eni 'oku 'osi 'asi 'a e tokoni fakapa'anga ai.

### **Tali mei he potungāue**

Na'e fakapapau'i mai 'e he potungāue ko e tokoni ki he Kautaha Lulutai 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 'i he 'esitimeti kamata ko e pa'anga 'e 0.8 miliona pea pa'anga 'e 2 miliona 'i he kolomu 'esitimeti liliu. 'A ia ko e tokoni 'eni ki hono 'omai 'o e vakapuna Fisi ke tokoni ki he sēvesi fepuna'aki fakalotofonua.

### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e komiti**

Neongo ne tō kehekehe 'a e komiti hangē ko ia ne lave ki ai e fakapilitānia pea mo e potungāue 'i he 'isiū ko eni, ka na'e **fakatokanga'i** pe he komiti 'a e fakama'ala'ala mei he potungāue pea tu'utu'uni ke fakahū ha nouti 'i lalo 'i he tēpile ke tokoni ke fakama'ala'ala 'a e 'isiū ki he Hou'eiki Mēmipa, pea ke fakakau atu e feitu'u 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga 'oku 'i ai 'a e pa'anga tokoni ko 'eni. Na'e 'ikai ha nouti 'e fakahū mai mei he Potungāue Pa'anga he 'oku tui 'a e potungāue 'oku 'osi fe'unga pe fakamatala lolotonga 'i he pepa Patiseti. Na'e fakahoko leva 'e he komiti 'a e fakahū 'a e nouti 'i he tēpile ko 'eni pea 'oku 'oatu 'i he fakalahi 3B, peesi 21 'o faka'ilonga'i lanu pulū.

25. Peesi 56 palakalafi a)  
i. poini fika 2 sētesi faka'osi ke liliu fakatonga.

### **Tali 'a e komiti**

Na'e tali 'e he potungāue 'o fakahoko 'a e fokotu'u ko eni mei he komiti. Na'e fakatonutonu ko e to'o pe 'a e sētesi fakapilitānia he 'oku 'osi fakatonga'i pe 'i he palakalafi hoko hake. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he fakalahi 3B peesi 22 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

26. Peesi 57 palakafi 3 poini 2 setesi fika 2.  
'Oku 'ikai fenāpasi 'a e fakatonga mo e fakapilitānia peesi 44 palakalafi iii) poini hono ua.

### **Tali 'a e potungāue**

Na'e tali 'e he potungāue 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei he Komiti. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he fakalahi 3B, peesi 23 'o laine'i engeenga.

27. Peesi 60, Konga "Mo'ui", *bullet point* "Ako ngāue" Peesi 60 konga mo'ui *bullet point* ako ngāue. Ko e hingoa 'o e 'Univesiti 'oku 'ikai fenāpasi mo e faka-Pilitānia' (peesi 47).

### **Tali 'a e potungāue**

Na'e tali 'e he potungāue 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei he komiti. 'Oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he fakalahi 3B, peesi 24 'o faka'ilonga lanu engeenga.

28. Peesi 62 konga malu mo hao 'a e kau'āfonua *bullet point* faka'osi laine 3, ke liliu fakatonga 'a e TAPP. 'Oku 'i ai 'a e hingoa 'o e ngaahi poloseki 'i he peesi ko eni 'oku te'eki ai ke liliu fakatonga ke fakahoko ha ngāue ki ai.

### **Tali mei he potungāue**

Na'e tali 'e he Potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 25 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

29. Peesi 64 palakalafi keli 'i 'oseni  
Ke ngāue'aki 'a e fo'i lea ko e "makakoloa" 'a ia 'e tohi'i ko e "Keli makakoloa 'i 'ōseni"

### **Tali mei he potungāue**

Na'e tali 'e he Potungāue 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei he komiti. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he fakalahi 3B, peesi 26 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti**

Na'e tali 'e he komiti 'a e ngaahi fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga ki he fika 24-28.

### **30. Peesi 77 Tēpile 15**

Ke fakapapau'i 'oku tatau 'a e mahu'inga faka-patiseti' pea mo e faka-Pilitānia' (peesi 61).

### **Tali 'a e potungāue**

Na'e tali 'e he Potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko eni 'i he fakalahi 3B, peesi 27-28 'o siakale'i mo faka'ilonga'i lanu engeenga.

### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e komiti**

Na'e tali 'e he komiti 'a e fakatonutonu na'e fakahoko 'e he Potungāue Pa'anga.

**31. Peesi 80 konga 5.4 palakalafi 1 laine faka'osi.** Ke sipela 'a e "ango'ngo" ke tonu. 'Oku pulia 'a e mata'itohi "a" faka'osi'. Ko e sipela

<003>

**Taimi:** 1215-1220

**Tokoni Kalake Tēpile :** ... totonu ko e "ango'ango".

**Tali mei he Potungāue : 'Ikai ke tali** 'e he Potungāue' 'a e fokotu'u fakatonutonu ko 'eni'. 'E toki fakahoko e liliu 'i hono paaki aofangatuku 'a e Fakamatala Patiseti 'i he 'osi hono tali mei Fale Alea' :

### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti.**

Na'e 'ikai tali 'e he Kōmiti' 'a e tali ke toki paaki aofangatuku 'i he hili hono tali mei Fale Alea'. Ko e ngaahi lipooti kotoa pē 'oku 'omai ki he Fale Alea, 'o kau ai 'a e 'Esitimeti fakata'u mo hono ngaahi Līpooti pou pou, kuo pau ke tonu pea kakato pea ke sivi'i 'e he Potungāue Pa'anga (*Quality Control Assurance*) pe 'oku tonu kimu'a pea toki fakahū mai ki Fale Alea. 'Oku 'ikai tali 'a e fakakaukau ke 'omai hala pe 'a e ngaahi me'a ki he Fale Alea kae toki fakatonutonu he 'osi 'a e ngāue 'a e Fale Alea' he ko e founa ngāue ta'etaau ia ke tau muimui ki ai pea te ne holoki ai 'a e pukepuke 'a e tu'unga ngāue 'a e Pule'anga ki ha tu'unga ma'olunga mo fakapalofesinale'. Ko ia ai, na'e fakahoko 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu ko 'eni 'o 'oatu 'i he **Fakalahi 3B, peesi 29** 'o faka'ilonga'i lanu pulū atu.

**32. Peesi 82, konga 5.6 palakalafi 1,ii:** Ke fakapapau'i eni 'oku fenāpasi pea mo e faka-Pilitānia'. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi lea 'oku te'eki ai ke liliu faka- Tonga ke fakapapau'i 'oku fakahoko e ngāue ki heni.

### **Tali 'a e Potungāue :**

Na'e tali 'e he Potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he **Fakalahi 3B, peesi 30** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

**33. Peesi 84 'i he tepile.** Ke fakahū 'a e "Mafai" 'i mu'a 'i he "Pule" pea tohi'i ko e "Politikale mo e Mafai Pule". Ko e fo'i lea ko e "fisikale" ke ngāue'aki ha lea kehe 'oku ongo tonu'. Ke fakapapau'i 'a e faka-Tonga 'o e *bullet point* fika 4 ke tatau 'a e faka- Pilitānia'

pea mo e faka-Tonga'. Ko 'ene 'asi 'i he faka-Pilitānia' ko e "*Institutional Capacity for Implementation and Sustainability*"

**Tali mei he Potungāue :**

Na'e tali 'e he Potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he **Fakalahi 3B, peesi 31** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

**34.** peesi 90 poini fika 4, laine faka'osi.

Ko e fo'i lea ko e "*Fu'amotu Resoirt Development*" ke tohi'i ke tonu "*Fua'amotu Resort Development*" pea ke liliu faka-Tonga.

**Tali mei he Potungāue :**

Na'e tali 'e he Potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he **Fakalahi 3B, peesi 32** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga

**35.** Peesi 94 palakalafi 1 laine 10.

'Oku 'ikai ke kakato e laine ko eni. Ke fakahū atu 'a e "fakahoko" 'i he vaha'a " 'a e" 'o tohi'i ko e "ke fakahoko 'a e".

**Tali mei he Potungāue :** Na'e tali 'e he Potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu fakatonutonu ko 'eni 'i he **Fakalahi 3B, peesi 33** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

**36.** Peesi 100, Tepile 23. : 'I he tēpile ko 'eni', ke fakahū e nouti fakamā'ala'ala 'o sino'i pa'anga hokohoko atu (*revolving funds*)

**Tali mei he Potungāue :** Tali 'e he Potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he **Fakalahi 3B, peesi 34** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

**37.** Peesi **102** Palakalafi 2 laine 7. Ke sipela 'a e "fakatu'upakē" ke tonu. Ko e palakalafi ko 'eni 'oku hala 'a hono sipela 'oku "*fakaturupakē*" ke tonu. Ko hono tohi'i totonu ko e "*fakatu'upakē*".

**Tali mei he Potungāue :** Na'e tali 'e he Potungāue 'a e fokotu'u fakatonutonu ko 'eni' ka 'e toki fakahoko e liliu 'i hono paaki aofangatuku 'a e Fakamatala Patiseti' 'i he 'osi hono tali mei Fale Alea'.

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Komiti :**

Na'e '**ikai tali** 'e he Kōmiti' 'a e tali ke toki paaki aofangatuku 'i he hili hono tali mei Fale Alea'. Ko e ngaahi lipooti kotoa pē 'oku 'omai ki he Fale Alea, 'o kau ai 'a e 'Estimeti fakata'u mo hono ngaahi Līpooti poupu kuopau ke tonu pea kakato pea ke sivi'i 'e he Potungāue Pa'anga (*Quality Control Assurance*) pe 'oku tonu kimu'a pea toki fakahū mai ki Fale Alea. 'Oku 'ikai tali 'a e fakakaukau ke 'omai hala pe 'a e ngaahi me'a ki he Fale Alea ka e toki fakatonutonu he 'osi 'a e ngāue 'a e Fale Alea' he ko e founga ngāue ta'etaa ia ke tau muimui ki ai pea te ne holoki ai 'a e pukepuke 'a e tu'unga ngāue 'a e Pule'anga ki ha tu'unga ....

<004>

**Taimi:** 1220-1225

**Tokoni Kalake Tēpile :** ... ma'olunga mo fakapalofesinale'. Ko ia ai, na'e fakahoko 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu ko 'eni 'o 'oatu 'i he **Fakalahi 3B, peesi 35** 'o faka'ilonga'i lanu engeenga.

38. Peesi 103, Palakalafi faka'osi.

'Oku 'ikai hokohoko lelei 'a e faka'osinga 'o e palakalafi faka'osi pea mo e kamata'anga 'o e peesi 104. 'I he palakalafi faka'osi 'o e peesi 103, laine faka'osi 'oku pehē“...*Poloseki Ma'u'anga Ivi mei' he pea ko e kamata'anga 'o e peesi 104 'oku kamata 'aki 'a e "Ako'anga Neesi Kuini Salote'...."*. 'I hono lau kakato ko e “...*Poloseki Ma'u'anga Ivi mei' he Ako'anga Neesi Kuini Salote'...."*”

**Tali mei he Potungaue** : Na'e 'ikai tali 'a e fokotu'u ko eni 'e he Potungāue Pa'anga'. 'Oku hokohoko lelei pe 'o hangē ko 'ene lolotonga ha 'i he Fakamatala Patiseti ko e: “Palani ki hono Fakalalaka'i 'o e 'Ako'anga Neesi Kuini Salote”

**Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti'**:

Na'e 'ikai tali 'e he Kōmiti' 'a e fakamā'ala'ala mei' he Potungāue Pa'anga' he ko e tatau tohi mo e tatau faka'ilekitulōnika na'e fakahū mai 'aki 'a e Fakamatala Patiseti' ('i he faka-Tonga'oku 'ikai ke na tatau. Na'e **tokanga** 'a e Kōmiti' ki he mahu'inga 'a e faitatau (*consistent*) 'a e tatau tohi pea mo e tatau faka'ilekitulōnika 'o e naunau patiseti 'oku fakahū mai ki Fale Alea ke fakasi'isi'i 'a e tō kehekehe' pea mo e ma'uhala'.

Na'e **fakahoko** 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he tatau tohi 'o e Fakamatala Patiseti faka-Tonga' 'a ia 'oku **laine'i lanu engeenga** atu 'i he **Fakalahi 3B, peesi 36**

39. Peesi 105, Tepile 26 : Ke fakahū ha nouti fakamā'ala'ala 'o e sino'i pa'anga hokohoko atu 'i he tēpile ko 'eni'.

**Lord Tu'ilakepa** : Sea tapu pe mo e Feitu'u na, kou fokotu'u atu tau ki'i mālōlō mu'a. Kapau 'oku mau mamate kimautolu he tangutū fēfē tokotaha 'oku ne fai e lau e me'a ko eni 'Eiki Sea. 12 eni Sea.

**'Eiki Sea** : Mālō Kalake, ta'ofi ā toe peesi 'e 13 pea kakato e Lipooti ko eni. Hou'eiki toloi e Fale ki he 2:00.

(Toloi 'a e Fale ki he 2:00)

<004>

**Taimi:** 1420-1425

**Sātini Le'o:** Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

*(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)*

**'Eiki Sea:** Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ki he Kalake ke hoko atu hono lau 'o e Lipooti mei he Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga.

**Tokoni Kalake Tepile:** Fika 39 peesi 105 Tēpile 26, ke fakahū ha nouti fakama'ala'ala 'o e sino'i pa'anga hokohoko atu 'i he tēpile ko 'eni.

**Tali mei he Potungāue.** Tali 'e he Potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he **Fakalahi 3B, peesi 37** 'o **faka'ilonga'i lanu engeenga**.

40. Peesi 106, Tēpile 27, ke fakahū ha nouti fakama'ala'ala 'o e sino'i pa'anga hokohoko atu 'i he tēpile ko 'eni.

**Tali ‘a e potungāue.** Tali ‘e he Potungāue’ ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei’ he Kōmiti’. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he **Fakalahi 3B, peesi 38** ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga.

41. Peesi 118, A-Tēpile 1, ko e “Sekitoa Taautaha” ke fakapapau‘i ‘oku tatau mo e faka-Pilitānia’ (‘a ia ko e “*Private Sector Initiatives*”).

sekitoa taautaha ke fakapapau‘i ‘oku tatau mo e faka-Pilitānia ‘a ia ko e *Private Sector Initiatives*.

**Tali mei he potungāue.** Tali ‘e he Potungāue’ ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei’ he Kōmiti’. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he **Fakalahi 3B, peesi 39** ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga.

42. Peesi 119, Palakalafi 1, laine faka‘osi pea mo e Palakalafi 2, laine fika 2.

Ko e sipela ‘a e “Pule‘anga” ‘oku hala. ‘Oku tohi‘i mai ‘i he palakafi “Pule‘aga” ‘a ia ‘oku pulia ‘a mata‘itohi ... Ko e sipela ‘a e Pule‘anga ‘oku hala. ‘Oku tohi‘i mai ‘i he palakalafi Pule‘aga ‘a ia ‘oku pulia ...

<005>

**Taimi:** 1425-1430

**Tokoni Kalake Tepile:** ... “n”. Ko e tohi‘i totonu ko e “Pule‘anga.”

**Tali mei he potungāue.** Tali ‘e he Potungāue ‘a e fokotu‘u’ ka ‘e toki fakahoko pē ‘a e fakatonutonu’ ‘i he paaki aofangatuku ‘o e patiseti hili hano tali mei Fale Alea.

**Tu‘utu‘uni aofangatuku ‘a e komiti:**

Na‘e **‘ikai tali** ‘e he Kōmiti’ ‘a e tali ke toki paaki aofangatuku ‘i he hili hono tali mei Fale Alea’. Ko e ngaahi lipooti kotoa pē ‘oku ‘omi mei he Fale Alea, ‘o kau ai ‘a e ‘Esitimeti Fakata’u mo hono ngaahi lipooti poupu kuo pau ke tonu pea ke kakato pea ke sivi‘i ‘e he Potungāue Pa‘anga *Quality Control Assurance* pē ‘oku tonu kimu‘a pea toki fakahū mai ki Fale Alea. ‘Oku ‘ikai tali ‘a e fakakaukau ke ‘omai hala pe ‘a e ngaahi me‘a ki he Fale Alea kae toki fakatonutonu he ‘osi ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea he ko e founga ngāue ta‘etaau ia ke tau muimui ki ai pea te ne holoki ai ‘a e pupepuke ‘a e tu‘unga ngāue ‘a e Pule‘anga ki he tu‘unga ma‘olunga mo fakapalofesinale. Ko ia ai na‘e fakahoko ‘e he komiti ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘o ‘oatu ‘i he Fakalahi 3B peesi 40 ‘o faka‘ilonga‘i lanu pulū.

43. Peesi 121 Konga 3.2. Ke to‘o palakalafi ko ‘eni he ‘oku ‘ikai ha konga pehē ‘i he faka-Pilitānia.

**Tali mei he potungāue.** Tali ‘e he potungāue ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei he komiti ‘a ia ko hono to‘o ‘a e poini hono ua. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B peesi 41 ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga.

44. Peesi 126 Konga fakafo‘ou ‘o e Lao *PFM*, poini 2. Ko e hono ngāue‘aki e liliu ke fetongi‘aki ‘a e fo‘i lea ko e fakatonutonu ke fenāpasi mo e faka-Pilitānia ‘oku hā ai ko e “*amendments*.”

**Tali mei he potungāue.** Tali ‘e he potungāue ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei he komiti. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B peesi 42 ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga.

45. Peesi 135, Palakalafi 1, laine faka‘osi, ke fakapapau‘i ‘a e mahu‘inga fakapa‘anga ‘a e mo‘ua nō fakalūkufua ‘a e Pule‘anga ‘i he ‘aho 30 Sune 2023.

**Tali mei he potungāue.** Tali ‘e he potungāue ‘o fakahoko ‘a e fokotu‘u mei he komiti, ‘oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko eni ‘i he Fakalahi 3B peesi 43 ‘o faka‘ilonga‘i lanu engeenga.

46. Peesi 140 A-Tēpile 9. Ke fakatonutonu ‘a e tēpile ki he‘ene tonu ‘i he fika ‘o e Fakamatala Pa‘anga ‘a e Pule‘anga 2022/2023 ‘a e Kolomu Totongi Nō ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune 2023.

**Tali mei he potungāue.** Tali ‘e he potungāue ‘a e liliu ko ‘eni ‘o fakahū atu ‘i he Fakalahi 3B peesi 44 ‘o faka’ilonga’i lanu engeenga.

47. Peesi 141 A-Tēpile 10, fakapapau’i ko e tēpile ko ‘eni ‘oku fenāpasi mo e faka-Pilitānia. Ko e mahu’inga fakapa’anga ‘i he ‘uluaki ‘otu *row* ‘e tolu ‘o e tēpile ‘oku ‘i ai ‘a e tō kehekehe.

**Tali mei he potungāue.** Na’e tali ‘e he potungāue ‘oku tonu pē ‘a e faka-Tongá ko e fakatonutonu na’e fakahoko ‘i he faka-Pilitānia.

48. Peesi 143 A-Tēpile 11, ke fakapapau’i ko e tēpile ko ‘eni ‘oku tatau ‘a e faka-Tonga pea mo e faka-Pilitānia pea mo fakahoa mo e tēpile fakahoa *GFS*.

**Tali mei he potungāue.** Na’e tali ‘e he potungāue ne ‘osi fakahoko e liliu ko eni pea ‘oku na fenāpasi pea mo e liliu na’e fakahoko ‘i he faka-Pilitānia. ‘Oku ‘oatu ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘i he Fakalahi 3B peesi 45 ‘o e siakale’i, ‘o siakale’i atu e feitu’u na’e fakahoko ai e liliu.

49. Peesi 144 palakalafi 1 ke fakapapau’i pe ‘oku totonu e tu’u ‘a e fo’i lea ko e “meifaka’ilonga” pe ‘oku totonu ke to’o.

**Tali mei he potungāue.** Tali ‘e he potungāue ‘a e fokotu’u ka ‘e toki fakahoko pē ‘a e fakatonutonu ‘i he paaki aofangatuku ‘o e patiseti hili hano tali mei Fale Alea.

Peesi tatau ai pe, Palakalafi faka’osi, laine fakamuimui. ‘I he laine faka’osi, ko e fo’i lea ko e “mei’he” ke mavahe ‘o fo’i lea ‘e 2.

**Tali mei he potungāue.** Tali ‘e he potungāue ka ‘e toki fakahoko pē ‘a e fakatonutonu ‘i he paaki aofangatuku ‘o e patiseti hili hano tali mei Fale Alea.

#### **Tu’utu’uni aofangatuku ‘a e komiti:**

Na’e ‘**ikai tali** ‘e he kōmiti’ ‘a e tali ke toki paaki aofangatuku ‘i he hili hono tali mei Fale Alea’. Ko e ngaahi lipooti kotoa pē ‘oku ‘omai ki he Fale Alea, ‘o kau ai ‘a e ‘Estimeti fakata’u mo hono ngaahi lipooti ...

<005>

**Taimi:** 1430 – 1435

**Tokoni Kalake Tepile:** ... Līpooti pou pou kuo pau ke tonu pea kakato pea ke sivi’i ‘e he Potungāue Pa’anga (*Quality Control Assurance*) pe ‘oku tonu kimu’a pea toki fakahū mai ki Fale Alea. ‘Oku ‘ikai tali ‘a e fakakaukau ke ‘omai hala pe ‘a e ngaahi me’a ki he Fale Alea ka e toki fakatonutonu he ‘osi ‘a e ngāue ‘a e Fale Alea’ he ko e founga ngāue ta’etaau ia ke tau muimui ki ai pea te ne holoki ai ‘a e pukepuke ‘a e tu’unga ngāue ‘a e Pule’anga ki ha tu’unga ma’olunga mo fakapalofesinale’. Ko ia ai, na’e fakahoko ‘e he Kōmiti’ ‘a e fakatonutonu ko ‘eni ‘o ‘oatu ‘i he Fakalahi 3B, peesi 46 ‘o faka’ilonga’i lanu pulū mo laine’i engeenga atu.

50. Peesi 146, A-Tepile 15

Ke fakama’ala’ala ‘a e hiki ‘a e *Forex Levy* mei’ he \$5.4m ‘i he *Revised Estimates* 2023/24 ki he \$12.8m ‘i he *Estimates* 2024/25

Fokotu’u ke holoki ‘a e fika ‘i he *Estimate* 2024/25 he ko e kongā lahi ‘o e \$12.8m ko e pa’anga ‘oku ‘osi ma’u mai.

Ko e hingoa ‘o e A-Tēpile 17 ke ‘ave ki he peesi hoko (peesi 157).

#### **Tali mei he Potungāue**

‘Oku makatu’unga ‘a e hiki ‘i he tākaki mei’ he tukuhau ‘oku hilifaki ‘i he fakafetongi pa’anga muli’ (*Forex Levy*) ‘i he ngaahi mo’ua (*arrears*) ‘oku kei fai hono muimui’i ke tākaki



mei' he ngaahi kautaha fakapa'anga lolotonga mo e ngaahi kautaha 'oku te'eki ke lesisita ke nau kau 'i he t'ānaki 'o fakatatau ki he Lao.

Na'e tali 'e he Potungāue Pa'anga' 'e toki fakahoko pē 'a e liliu ko 'eni (*format*) 'i he paaki aofangatuku 'o e patiseti 'i he hili hono tali mei Fale Alea'.

#### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e 'ikai tali 'e he Kōmiti' 'a e tali ke toki paaki aofangatuku 'i he hili hono tali mei Fale Alea'. Ko e ngaahi lipooti kotoa pē 'oku 'omai ki he Fale Alea, 'o kau ai 'a e 'Estimeti fakata'u mo hono ngaahi Līpooti poupou kuopau ke tonu pea kakato pea ke sivi'i 'e he Potungāue Pa'anga (*Quality Control Assurance*) pe 'oku tonu kimu'a pea toki fakahū mai ki Fale Alea. 'Oku 'ikai tali 'a e fakakaukau ke 'omai hala pe 'a e ngaahi me'a ki he Fale Alea ka e toki fakatonutonu he 'osi 'a e ngāue 'a e Fale Alea' he ko e founga ngāue ta'etaau ia ke tau muimui ki ai pea te ne holoki ai 'a e pukepuke 'a e tu'unga ngāue 'a e Pule'anga ki ha tu'unga ma'olunga mo fakapalofesinale'. Ko ia ai, na'e fakahoko 'e he Kōmiti' 'a e fakatonutonu ko 'eni 'o 'oatu 'i he Fakalahi 3B, peesi 47 'o faka'ilonga'i lanu pulū atu.

#### **51. Peesi 164**

Ke fakafehoanaki (*reconcile*) 'a e ngaahi fika 'i he *Exports by Institutional Sector* mo e *Exports HS Section* 'i he ta'u 2022/23 ke tatau.

Pehē foki ki he ngaahi fika 'i he *Imports by Institutional Sector 2022/23* mo e *Imports by Main HS Section 2022/23*. 'Oku faikehekehe 'a e ngaahi fika ko 'eni 'i he ta'u 2022/23.

#### **Tali mei he Potungāue**

Tali 'e he Potungāue' 'o fakahoko 'a e fokotu'u mei' he Kōmiti'. 'Oku 'oatu 'a e fakatonutonu ko 'eni 'i he Fakalahi 3B, peesi 48-49 'o siakale'i atu e feitu'u na'e fakahoko ai e fakatonutonu'.

#### **52. Peesi 169, A-Tepile 26**

Ke fakapapau'i pē ko e hā 'oku kehekehe ai 'a e Pa'anga Hū mai 'i he *GFS* 'o e Tēpile ko 'eni mei' he *A-Tēpile 11* 'a ia 'oku faikehekehe 'aki 'a e \$5.4m.

Fakatatau ki he'ene hā ko ia 'i he peesi 110 (*A-Tēpile 11*), 'oku 'i he \$865.3m 'a e pa'anga hū mai ka 'i he tēpile ko 'eni ko e pa'anga hū mai 'oku \$870.7m.

#### **Tali mei he Potungāue**

Tali 'e he Potungāue 'a e fokotu'u fakatonutonu' mo fakapapau'i 'okutonu pe 'a e *A-Table 26* kae liliu 'a e tēpile 'i he ngaahi konga kimu'a' ke tatau mo e tēpile ko 'eni'.

#### **Tu'utu'uni aofangatuku 'a e Kōmiti':**

Na'e tali 'e he Kōmiti' 'a e fakamā'ala'ala na'e fakahoko mai mei' he Potungāue Pa'anga'.

### **(2.5) Ngaahi me'a na'e tokanga ki ai 'a e Fale Alea' 'i he patiseti 'o e 2024/25**

Ko e ngaahi 'isiu 'oku hā atu 'i he Tēpile 6', ko hono fakamā'opo'opo mai ia 'o e ngaahi kaveinga na'e tuku atu mei' he feme'a'aki 'a e Fale Alea' ki he Pule'anga' felāve'i pea mo e ngāue 'a e Kōmiti' ...

<006>

**Taimi:** 1435-1440

**Tokoni Kalake Tepile:** ... Ko e ngaahi kaveinga' ni na'e to' o ia mei' he ngaahi fokotu'u, ngaahi fehu'i pea kau ki ai mo e ngaahi lipooti 'a'ahi mo e fakamatala faka- ta'u 'o e ngaahi Potungāue 'a ia na'e feme'a'aki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa' 'i he 2023 pea mo e 2024. 'Oku fakakulupu atu eni 'i he ngaahi 'isiū lalahi 'o hangē ko e Ako, Hala, Mo'ui, Ngaahi Ngāue Lalahi mo e ngaahi me'a pehē.

**Tēpile 6:** Ko e Fakaikiiki 'o e Ngaahi Me'a na'e Tokanga ki ai 'a e Fale Alea' 'i he patiseti 'o e 2024/25.

## **Fakamā'opo'opo 'o e kaveinga, ngaahi kaveinga na'e tuku ki he Pule'anga**

### **1 AKO**

- Ke hiki 'a e tokoni 'a e Pule'angá ki he ngaahi ako siasi mei' he pa'anga 'e 700 ki he fo'i 'ulu 'o e tokotaha ako kuo lēsisita mo totongi ako ki he pa'anga 'e 1,000. Ko e taumu'a 'o e tokoni' ke fakalelei'aki 'a e vāhenga 'o e kau faiakó.

(Fokotu'u Tu'utu'uni Fika 2/2023, Miniti Fika 9, 'aho 19 Sune 2023)

**Tali 'a e Komiti:** 'I he peesi 14 'o e Fakamatala Patiseti Fakaangaana 2024/25, 'oku hiki'aki e \$70/fo'i 'ulu 'a e ngaahi ako kolisi mei' he \$700/fo'i 'ulu pea hiki'aki e \$120/fo'i 'ulu 'a e ngaahi ako vokasio mo e tekinkale mei' he \$1,200.

*(Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue ke toki me'a ki he feitu'u 'i he 'Esitimeti Fakaangaana 2024/25 'oku hā ai 'a e patiseti ko 'eni'.)*

- Kole Tongatapu 4 ha tokoni fakapa'anga ma'a e pasi ako 'a e vahengá.

(Lao Fakaangaana Patiseti 2023/24, Miniti Fika 21, 'aho 21 Sune 2023)

- Kole Tongatapu 8 na'a lava hiki hake ma'u me'atokoni tu'o 2 fānau akó mei he tu'o 2 'i he uike ke tu'o 5.

(Lao Fakaangaana Patiseti 2023/24, Miniti Fika 21, 'aho 21 Sune 2023)

**Tali 'a e Komiti:** Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti' 'e malava pe ke feau e fiema'u 'a e Fakafofonga' mei he pa'anga tokoni faka-vāhenga'.

- Kole Tongatapu 8 na'a lava hiki hake ma'u me'atokoni tu'o 2 fānau akó mei he tu'o 2 'i he uike ke tu'o 5. *(Lao Fakaangaana Patiseti 2023/24, Miniti Fika 21, 'aho 21 Sune 2023)*

### **Tali 'a e Komiti:**

- 'Oku **lolotonga hokohoko** atu pē 'a e polokalama ma'u me'atokoni 'a e fānau ako', tu'o 2 'i he uike 'i he ta'u fakapa'anga 2024/25. Ko e patiseti ko 'eni' 'oku kei tu'uma'u pē 'i he \$1.2 miliona 'i he 2024/25 'i he Vouti 16, peesi 278 'o e 'Esitimeti Fakaangaana 2024/25.
- Na'e **tokanga** 'a e Kōmiti' ke fakahū mai 'e he 'Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue ha lipooti ki he anga hono fakahoko 'o e polokalama ko 'eni'.
- ✓ Fokotu'u ke fakalelei'i 'a e ngaahi fale fakafiemālie (*bathrooms*) 'o e 'apiako fo'ou *Tonga Side School*. (Miniti 25, 'aho 28 Sune 2023, peesi 29)

### **Tali mei he Komiti:**

- 'I he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25, peesi 22 'o e faka-Tonga', 'oku hā ai 'a e fakamatala fekau'aki mo e poloseki 'a e Ngaahi 'Apiako Maluange mo Matu'uekina 'o Tonga (Tonga Safer & Resilience School Project) kae fakatefito ...

<007>

**Taimi:** 1440-1445

**Tokoni Kalake Tēpile:** ... e konga hono uá 'i he langa 'o e ngaahi 'apiako 'oku fakamahu'inga ko e pa'anga 'Amelika 'e 22.5 miliona. Na'e tui 'a e Kōmiti' 'e kau 'a e 'isiu ko 'eni 'i he poloseki' ni.

- 'I ai e tokanga ki he fokotu'utu'u ngāue Pule'angá ki he ako tokamu'a 'a Niuafu'ou (Lao Fakaangaanga Patiseti 2023/24, Miniti Fika 21, 'aho 21 Sune 2023)
  - **Tali mei he Komiti** – Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti' 'oku 'ikai ha lave 'a e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25 ki he Ako Tokamu'a 'a Niuafu'ou'.
- Kole ke tokoni'i 'a e 'Apiako Ngoue Hango (Lipooti 'A'ahi 'a 'Eua 11, Miniti Fika 19, 'aho 11 'o 'Epeleli 2024)
  - **Tali mei he Komiti** – 'I he peesi 6 'o e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he 2024/25, 'oku fokotu'u atu 'a e patiseti ko e **\$0.1 miliona** 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga 2024/25 ko e tokoni ki he 'apiako Hango ('Eua).

### **VĀHENGĀ (Salary)**

- Tokanga Tongatapu 4 fekau'aki mo e fakalelei vāhenga Potungāue Polisi (Lao Fakaangaanga Patiseti 2023/24, Miniti Fika 21, 'aho 21 Sune 2023)
- **Tali mei he Komiti Pa'angá** – Ko e fakalelei vāhenga 'a e kau ngāue fakapule'anga kotoa' (COLA) ko e pēseti 'e 5 na'e 'osi hilifaki 'i he ta'u fakapa'anga lolotonga 2023/24 'i he kamata'anga 'o e 2024 pea pēseti 'e 5 'e toki hilifaki ia 'i he ta'u fakapa'anga fo'ou 'i Siulai 2024, 'a ia 'oku 'osi fakahū mai 'i he 'Esitimeti Fakaangaanga ki he 2024/25.
- Kole Tongatapu 4 ki he Pule'angá ke 'omai fokotu'u mei he Va'a Mafai Vāhengá 'enau fokotu'u fekau'aki mo e hiki vāhenga kau ngāue fakapule'angá. (Lao Fakaangaanga Patiseti 2023/24, Miniti Fika 21, 'aho 21 Sune 2023)
  - **Tali mei he Komiti Pa'angá** – Na'e fakapapau'i mai 'e he Potungāue Pa'anga', na'e 'osi fakahoko pē 'a e fakatalanoa pea mo e Va'a Ma'u Mafai Vāhengá 'a e palani ko 'eni ki he fakalelei vāhenga pēseti 'e 5 (COLA) pea na'a' nau fiamālie pē ki ai.
- Tokanga ki he peseti 'e 53 'a e vāhenga he Patiseti ko e vāhenga kau ngāue fakapule'angá. (Lao Fakaangaanga Patiseti 2023/24, Miniti Fika 21, 'aho 21 Sune 2023)

Na'e fakapapau'i mai 'e he Potungāue Pa'anga' 'oku 'i loto pē 'a e hiki vāhenga 'i he pēseti 'e 53. 'I he Tēpile 15 'o e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25, peesi 77

‘o e faka-Tonga, ‘oku pēseti ‘e 49.3 ‘i he 2023/24 pea pēseti ‘e 49.5 ‘a e fakafuofua ki he 2024/25.

- ‘I ai tokanga ‘a Tongatapu 4 pe ‘oku tohi ‘i he Fakamatala Patiseti ‘e fakalelei vāhenga ‘a e toenga ‘o e ngaahi Potungāue Pule‘angá. Vāhenga (*Lao Fakaangaanga Patiseti 2023/24, Miniti Fika 21, ‘aho 21 Sune 2023*)
- **Tali mei he Komiti Pa‘angá** – Hangē ko e fakamatala ne ‘osi fakahoko kimu‘a, ko e pēseti ‘e 5 fakalelei vāhenga ‘a e kau ngāue fakapule‘anga’ (*COLA*) ‘oku hilifaki ia ki he kotoa ‘o e ngaahi Potungāue ‘a e Pule‘anga’.
- Ke liliu e founga fakamaaka *PMS* ‘a e kau faiako ke kamata mei he 1 – 10 ke fakahounga ‘i ‘enau ngāue kau ngāue fakapule‘anga.
- **Tali mei he Komiti Pa‘angá** – Na‘e *fakatokanga* ‘i ‘e he Kōmiti ‘a e ‘isiu ko ‘eni pea ke ‘ohake ‘i he taimi ‘e fakahoko ai ‘a e feme‘a‘aki ‘i he Palani Ngāue mo e Patiseti ‘a e ‘Ofisi ‘o e Komisoni ki he Kau Ngāue Fakapule‘anga’ (**Vouti 21**).

#### **PULE‘ANGA FAKAKOLO (*Local Government*)**

- Kole ki he Pule‘anga ke vahevahe ke mahino ange pea ke fakaivia ‘a e vouti pule‘anga fakakoló (*local government*) he Patiseti hokó. (*Kole ‘a e Fakafofonga Ha‘apai 12, Miniti 24, ‘aho 27 Sune 2023*)
- **Tali mei he Komiti Pa‘angá** – ‘I he Vouti 07, peesi 149 ‘o e ‘Esitimetri Fakaangaanga ki he 2024/25, ‘oku hā ai ‘a e \$1.3 miliona ko e patiseti ki he Komiti Fakalalakaka’. ‘Oku ‘i ai ‘a e \$0.5 miliona ‘oku vahe‘i ki he Komiti Fakalalakaka ‘a Tongatapu. Ko e toenga ‘o e pa‘anga ko eni ‘oku vahevahe ia ki he ngaahi Komiti Fakalalakaka ‘o e ‘Otu Motu (kau ki ai ‘a Vava‘u, Ha‘apai, ‘Eua pea mo e Ongu Niua) ‘a ia kuo ‘osi fokotu‘u. Koe‘uhi ‘oku te‘eki ai ke fokotu‘u ha Komiti Fakalalakaka ‘a Tongatapu pea ‘oku vahevahe pe ‘a e Vāhenga Fili ‘e 10 ‘i he pa‘anga ko ‘eni ‘o taki \$50,000 ‘a e vāhenga ke tokoni ki ha ngaahi poloseki fakalalakaka ‘o e vāhenga takitaha.
- Na‘e **fakapapau‘i** mai mei‘ he Va‘a ki he Pule‘anga Faka-kolo’, ka maau hono fokotu‘u ‘a e Komiti Fakalalakaka ‘a Tongatapu’, ‘e toki pule‘i leva ‘e he Komiti ko eni ‘a e anga hono ngāue‘aki ‘a e \$0.5 miliona pea ‘ikai leva ke toe ngāue‘aki ‘a e founga lolotonga’.

...

<001>

**Taimi:** 1445-1450

**Tokoni Kalake Pule:** (hoko atu ‘a e lau ....)

#### **4 NGAAHI NGĀUE LALAH (*Infrastructure*)**

- Uafu ‘o Há’afeva mo ‘Uiha, Uafu & Mala‘evakapuna (*Fehu ‘i mei Ha‘apai 13, Miniti Fika 22, ‘aho 22 Sune 2023*)

- **Tali mei he Pule‘anga:**

‘I he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25 (faka-Tonga), peesi 204, kamata‘anga ‘o e peesi, ‘oku fakamatala ai ki he ngaahi poloseki tau‘anga vaka iiki ki he ngaahi ‘Otu Motu ‘i

tahi', fe'unga mo e pa'anga 'Amelika 'e 94 miliona, 'oku fakapa'anga 'e he Pangikē Fakalakalaka 'a 'Esia (ADB) ka e tokanga'i 'e he Poate Ma'u Mafai ki he Taulanga (PAT). 'Oku lolotonga tā 'a e palani ki he tau'anga vaka iiki 'o Nomuka, Hā'ano, 'Uiha, Faleloa pea mo Ovaka.

- Na'e fakatokanga'i 'e he Kōmiti', 'oku 'i ai 'a e lave 'a e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25 (*faka-Pilitānia*'), peesi 160, ko e motu 'e 6 'i Vava'u pea motu 'e 5 'i Ha'apai 'oku kamata'i ai 'a e poloseki ko 'eni'. Ko e tau'anga vaka ki Nomuka mo Faleloá 'oku fakahoko ia 'i he Ta'u Fakapa'anga Lolotonga'.

- Na'e tui 'a e Kōmiti' ko e polokalama tau'anga vaka iiki ko 'eni ko ene 'osi pe motu 'e 11 ne fakahā 'i 'olungá 'e hoko atu leva ki he toenga 'o e 'Otu Motu'. Ki ha toe fiema'u vivili mei' ha Vāhenga fekau'aki pea mo e tau'anga vaka iiki, 'e fakahū ia 'i he poloseki ko 'eni'.

- Ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai 'a e hala fakakavakava 'a 'Eua'.

(*Fehu 'i mei 'Eua 11, Minitii 35, peesi 63, 'aho 7 Novema 2023*).

- **Ko e Tali mei he Pule'anga:**

- Ko e tali mei' he Pule'anga', ko e 1 miliona mei Nu'usila, fe'unga ia mo e pa'anga Tonga 'e 1.2 miliona, totongi 'aki e halafakakavakava mei Pilitania, pea 'oku fakaangaanga 'e lava 'o ngāue'aki kimu'a 'i Siulai 'o e 2024. (*Minitii 35, peesi 66, 'aho 7 Novema 2023*).

- **Tali mei he Komiti Pa'anga:**

Na'e fakapapau'i mai mei' he Potungāue Pa'anga' 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ki hono fakahoko 'o e ngāue' (*procurement process*). 'I he peesi 207 'o e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25, palakalafi ua faka'osi 'o e faka-Tonga', 'oku hā ai ko e ngaahi kongokonga 'o e hala fakakavakava' 'e fakafolau mai ia 'i he faka'osinga 'o e 2024 (*'a ia ko e faka-folau mai 'eni mei Pilitānia 'o hangē ko e tali mei' he Pule'anga*).

- Tokanga 'Eua 11 ki ha fale tatali'anga pasese mo ha fale fakafiēmālie ki he uafu 'o 'Euá. Uafu & Mala'evakapuna. (*Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/22, Miniti 35, 'aho 7 Novema 2023*)

- **Tali mei he Komiti Pa'anga:**

- Ko e poloseki 'a Tonga ki hono Matu'uekina 'o e 'Ea (*Tonga Climate Resilience Project*) 'i he 2024/25 'oku kau ai 'a e langa ki he fale talitali'anga pasese. 'Oku hā eni 'i he peesi 177 'o e Fakamatala Patiseti faka-Pilitānia', palakalafi 3.

- Fokotu'u ke hiki tu'u'anga mala'evakapuná 'a 'Eua (*Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/22, Miniti 35, 'aho 7 Novema 2023*)

- **Tali mei he Komiti Pa'anga:**

- 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ke toki me'a ki he kaveinga ko 'eni'.

- Kole Tongatapu 6 ki he Pule'angá ha tokoni ki he poloseki 'a Tongatapu 6 ki he fakalakalaka e nofō mei he *bathroom* Faka-Tongá. (*Miniti Fika 4, 'aho 15 Fepueli 2024*)

### **Tali mei he Komiti Pa'anga:**

- 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ke toki me'a ki he kaveinga ko 'eni'.

## **5 NGAARI ME'A FEKAU'AKI MO E KELEKELE:**

• Kōle ke fakakakato ‘e he Pule’angá ‘a hono tofi ‘o e ngaahi kelekele ‘i Pātangatá, Kelekele  
(Kole ‘a e Fakafofonga Tongatapu 4, Miniti 24, ‘aho 27 Sune 2023)

• Kōle ke faka’inasi ‘a e kāinga mo e fānau ‘oku kelekele’aki ‘a Kolomotu’á ‘a e ngaahi kelekele lisi fuoloa kuo li’aki ‘i Kolomotu’á.

(Kole ‘a e Fakafofonga Tongatapu 1, Miniti 24, ‘aho 27 Sune 2023)

• Ke ‘i ai ha ‘ofisa ngāue ki he ‘ofisi ‘o e Potungāué ‘i ‘Eua ke ngāue ki he ngaahi me’a faka-kelekelé. (Kole ‘a e Fakafofonga ‘Eua 11, Miniti 24, ‘aho 27 Sune 2023)

#### **Tali mei he Komiti Pa’anga:**

• Ko e ngaahi kaveinga felāve’i mo e kelekelé ke toki me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Koloa Fakaenatula’.

#### **6 MA’U NGĀUE KI MULI**

• Ke tokoni’i ‘a e ngaahi fāmili ‘o e ni’ihi mei motu ‘oku nau folau mai ki Tongatapu ke teuteu folau atu he toli, ha \$1,000 ki he fo’i māhina te nau ‘i Tongatapu ai. Polokalama Ma’u Ngāue ki Muli. (Kole ‘a e Fakafofonga Tongatapu 8, Miniti 24, ‘aho 27 Sune 2023)

#### **Tali mei he Komiti Pa’anga:**

• Na’e fakatokanga’i ‘e he Kōmiti’ ‘oku ‘ikai hā ‘i he ‘Esitimetī Fakaangaanga ki he 2024/25 ‘a e ‘isiu ko ‘eni’.

• ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ke me’a mai ki he kaveinga ko ‘eni’.

<002>

**Taimi:** 1450-1455

**Tokoni Kalake Tepile:** ...Tongatapu ke teuteu folau atu he toli ha pa’anga ‘e 1,000 ‘i he fo’i mahina te nau ‘i Tongatapu ai Polokalama ma’u ngāue ki muli.  
(Kole Fakafofonga Tongatapu 8 miniti fika 24, ‘aho 27 ‘o Sune 2023).

#### **Tali mei he Komiti Pa’anga**

Na’e fakatokanga’i he komiti ‘oku ‘ikai hā ‘i he ‘Esitimetī Fakaangaanga ki he 2024/25 ‘a e ‘isiū ko eni. ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ke me’a mai ki he kaveinga ko eni.

#### **7. MA’U’ANGA IVI FAKAENATULA**

Fehu’i na’e ‘eke mei Niua 17 fekau’aki mo e taimi ‘e huufi ai e ongo poloseki sola ‘a e ongo Niua. (Miniti fika 25, ‘aho 28 ‘o Sune 2023 peesi 83)

#### **Tali mei he komiti:**

Na’e fakapapau’i ‘e he komiti ko e poloseki ma’u’anga ivi mei he la’ā ‘a Niuatopotapu ne ‘osi huufi ia ‘i Sune 2023. Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmīa ‘i he huufi ‘a e sola ‘a Niuatopotapu ‘i he

*show* ‘i Niuatoputapu 2023 pe pea ko Niuafu’ou leva he kamata’anga ‘a e 2024 fakafuofua ki Fepueli. Poloseki ma’u’angaivi mei he la’ā (*Minitī Fika 25 ‘aho 28 ‘o Sune 2023, peesi 83*).

### **Tali mei he komiti:**

Na’e **‘ikai ke ma’u** ‘e he komiti ha fakamatala pau ki he ‘aho pau ‘e huufi ai ‘a e sola ‘a Niuafu’ou ka ko e peesi 37 ‘o e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25 ‘i he faka-Pilitānia palakalafi hono tolu. ‘Oku fakamatala ai ‘e fokotu’u ‘i ‘Epeleli 2024 pea kuo pau ke kakato ‘i Sune 2024.

### **8. TANU HALA (Road)**

- Tokanga ki he tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e polokalama tanu hala ki Tongatapu 4 pea mo e uesia ‘a e ngaahi ‘api ‘i ‘Umusī he t.āfeā makatu’unga he tanu e fo’i hala ‘i ‘Umusī he poloseki langa hala fakakavakava mei Folaha ki ‘Umusī.
- Kole ‘a Ha’apai 12 ke tanu mo valitā honau ngaahi halapule’angá.
- Kole ‘a Tongatapu 5 ke tanu ‘a e ngaahi hala ‘i Tongatapu 5 pea fokotu’u ke fakakau mai he lipooti fakata’u ‘i he kaha’u ‘a e ngaahi fokotu’u mei he ‘a’ahi Fale Aleá.
- Fiema’u Tongatapu 5 ‘a e ngaahi fakamatala fekau’aki mo e tanu halá mo e ngaahi hala he fonua.
- Fokotu’u ‘a Tongatapu 2 ke tokanga mavahe tanu ngaahi hala ‘i Havelu, Fanga mo Tofoa he ‘e tokoni lahi ia ki he fefononga’aki.

(*Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/22, Minitī Fika 35 ‘aho 7 ‘o Novema 2023*)

### **Tali ‘a e Komiti Pa’anga**

Na’e **fakatokanga’i** ‘e he komiti ‘oku tofuhia kotoa pe ‘a Tonga ni ‘i he palopalema ‘o e hala. ‘Oku ‘i ai ‘a e pa’anga fe’unga mo e pa’anga ‘e 22.9 miliona tēpile 5 peesi 12 Vouti 19 peesi 320 ‘o e ‘Esitimeti Fakaangaanga 2024/25. Kuo ‘osi vahe’i e ‘Esitimeti Fakaangaanga ‘o e ta’u fakapa’anga 2024/25 ke fakapa’anga ‘a e ngāue kotoa pe felāve’i mo e halá. Ko e palopalema ‘o e pa’anga ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai he fakamatala pau ‘i he fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25 pe ‘oku anga fakafēfē ‘a hono vahevahe ki he vāhenga fili ‘e 17.

- Fokotu’u Tongatapu 5 ke tokangaekina e mahu’inga ‘o e kau ngāue leleí mo taukei ngāue ‘i he ngāue’anga tanu hala. (*Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/22 Minitī Fika 35 ‘aho 7 ‘o Novema 2023*)

### **Tali mei he Komiti Pa’anga**

Na’e fakatokanga’i ‘e he komiti ‘a e mahu’inga ke ma’u ‘e he kau ngāue halá ha taukei fe’unga ‘i he tanu hala. Na’e fakapapau’i mai ‘e he Potungāue Pa’anga ‘oku ‘i ai ‘a e sikolasipi ako ‘e 6 ‘i he mala’e ‘o e ‘enisinia hala (*civil engineering*). Na’e pou pou ‘a e komiti ki he faingamālie ako ko ‘eni, ka ‘oku fiema’u ‘a e ‘ofisa ngāue fakatekinikale (*technical assistant*) ‘i he tanu halá.

### **9. MO’UI (health)**

- Tokanga Tongatapu 5 ‘ikai fe’unga pe lahi e ngaahi senitā mo’ui ‘i he ngaahi koló.
- Tokanga ‘a Tongatapu 5 ki he polokalama ‘ave fakafaito’o ki muli ‘a e kau mahaki.
- Tokanga ‘a ‘Eua 11 ki he lahi e mate ‘a e fanga ki’i pēpē mo e liunga ua fakamole fakapa’anga hono tauhi tu’unga fakamo’uilelei kakai.
- Tokanga ‘a Tongatapu 8 ki he tu’unga faka’ofa ‘i ai e me’angāue falemahaki Vainī.

- Tokanga ‘a Ha’apai 12 ki he tokosi’i kau ngāue Falemahaki Fusipala ‘i Ha’apai.
- Tokanga Tongatapu 2 ki he kiliniki ki he telinga, ihu mo e monga (*throat*).
- Tokanga ‘a Tongatapu 2 ki he kau mahaki ‘ave fakafaito’o ki muli. (*Ma’u ia mei he Lipooti Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui ki he ta’u 2021 ‘aho 7 ‘o Novema 2023*)...

<003>

**Taimi:** 1455-1500

**Tokoni Kalake Tēpile :** (*hoko atu e lau*)...

- Tokanga Niua 17 ki he palopalema ‘ikai ha toketā nifo ‘i Niuafo’ou.

(*Miniti Fika 4, ‘aho 15 Fepueli 2024*)

- Kole ke fakalahi ‘a e *laboratory* ‘a e Falemahaki ‘i ‘Euá

(*Lipooti ‘A’ahi ‘a ‘Eua 11, Miniti Fika 19, ‘aho 11 ‘o ‘Epeleli 2024*)

**Tali mei he Kōmiti Pa’anga :**

- Ko e ngaahi kaveinga fekau‘aki mo e Mo‘ui’ ke toki me‘a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo‘ui.

## 10. LANGA FALE – UESIA Hunga Tonga Hunga Ha’apai (HTHH)

- Langa fale – Uesia he HTHH

- Tokanga Tongatapu 5 ki he tu’unga mo e taimi e langa fale kainga ‘o Kanokupolu na’e uesia he puna mo‘ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha’apai

- ‘I ai tokanga ‘Eua 11 ki he tu’unga ‘oku ‘i ai e langa ‘o Mangó.

(*Miniti Fika 4, ‘aho 15 Fepueli 2024*)

**Tali mei he Komiti Pa’anga :**

- Na’e ‘**ikai ma’u** ‘e he Kōmiti ha fakamatala pau ki heni ka ‘oku fokotu’u atu ke toki ‘ohake ‘isiu ko ení ‘i he taimi ‘e fakahoko ai ‘a e feme‘a‘aki ‘i he Palani Ngāue mo e Patiseti ‘a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi’.

- Kole ke vakai’i ‘a e ngaahi fāмили ‘e 30 na’e kei toe ke langa honau falé makatu’unga ‘i he maumau’i ‘e he *tsunami*. (*Lipooti ‘A’ahi ‘a ‘Eua 11, Miniti Fika 19, ‘aho 11 ‘o ‘Epeleli 2024*)

**Tali mei he Komiti Pa’anga :**

- Na’e **fakatokanga’i** ‘e he Kōmiti’ ‘i he peesi 22 ‘o e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga 2024/25 ‘i he faka-Tonga’ ‘a e fakamatala ki he fale nofo‘anga fakakātoa ‘e **260 na’e uesia** ‘e he peaukulá ‘i he mapuna ‘a e mo‘ungaafi HTHH. Ko e fale ‘e **113** mei heni **kuo ‘osi kakato ‘a hono langa’** pea ko e toenga ‘o e fale nofo‘anga ke langa’ ‘oku fakafuofua ‘e kakato kotoa ki he **faka‘osinga ‘o Sune 2024**.
- Na’e **tokanga** ‘a e Kōmiti’ ke **fakamahino** mai pē ko e fale ‘e 113 ko ‘eni kuo kakato hono langa’, ko e fiha ‘i Mango (‘Eua), ‘Atatā Sī’i (Masilamea) pea fiha ki Kanokupolu.



Tatau pē mo e toenga fale langa, ke 'omai e vahevahe ki he ngaahi feitu'u 'e 3 ne lave kimu'a'.

#### 11. VEVE (*Waste*)

- Hoha'a Tongatapu 8 ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e feitu'u lingi'anga veve Tapuhiá.

(*Miniti Fika 4, 'aho 15 Fepueli 2024*)

#### Tali mei he Komiti Pa'anga :

- 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga' pea mo e 'Eiki Minisitā Fonua mo e Koloa Fakaenatula' ke na me'a mai 'i he kaveinga ko 'eni'.

#### 12. NGĀUE FAKALOTOFONUA

- Hoha'a Tongatapu 7 ki he tu'unga ta'efe'unga 'oku 'i ai fale fakafiemālie Pa'ake Teufaiva

(*Miniti fika 15, 'aho 4 'o 'Epeleli 2024*)

- Faka'amu ke hiki hake tokolahi 'o kinautolu 'oku totongi'e he *MIA* ke nau tauhi 'a e kau toulekeleká

(*Lipooti 'A'ahi 'a 'Eua 11, Miniti Fika 19, 'aho 11 'o 'Epeleli 2024*)

#### Tali mei he Komiti Pa'anga:

- 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ke toki me'a mai 'i he ongo kaveinga ko 'eni'.

#### 13. SEKITOA TOUTAI (*Fisheries Sector*)

Ke toe vakai'i 'a e vahevahe 'o e ngaahi sone' (*SMAs*) Toutai

(*Lipooti 'A'ahi 'a 'Eua 11, Miniti Fika 19, 'aho 11 'o 'Epeleli 2024*)

#### Tali mei he Komiti Pa'anga:

- 'Eiki Minisitā ki he Toutai' (**Vouti 24**) ke toki me'a mai 'i he kaveinga ko 'eni'.

#### 14. 'ATAKAI (*Environment*)

- Fiema'u ke fengāue'aki 'a e *MEIDECC* mo e kakai fefiné fekau'aki mo 'enau lulu'anga'akau'. Lulu'anga 'akau (*MEIDECC*)

(*Lipooti 'A'ahi 'a 'Eua 11, Miniti Fika 19, 'aho 11 'o 'Epeleli 2024*)

#### Tali mei he Potungaue :

- 'Eiki Minisitā *MEIDECC* (**Vouti 23**) ke toki me'a mai 'i he kaveinga ko 'eni'.

#### 15. ME'A FAKA'ATITA :

- Fehu'i fekau'aki mo e Lipooti 'Atita fekau'aki mo e ngaahi Potungaue 'a e Pule'anga 'o fakatatau ki he *IPSAS 20*, fakahā 'oe ngaahi kupu fekau'aki, eg *Peesi 27* 'o e Lipooti, Lisi

‘o e ngaahi kupu fekau’aki. Tokanga ‘a Tongatapu 4 he ‘oku te’eki ke fakahoko ha ngāue ia ki ai pea ko e hā hono ‘uhinga? *Fehu’i ‘a Tongatapu 4 Miniti Fika 3 ‘aho 14 Fepueli, 2024*

### **Tali mei he Komiti.**

Na’e fakatokanga ‘i ‘eni ‘e he Kōmiti’ ke ‘ohake ‘i he taimi ‘e fakahoko ai ‘a e feme’a’aki ‘i he Līpooti ‘Ātita hoko ‘e fakahū mai ki he Fale Alea’.

- Fehu’i ‘a Tongatapu 4 ki he Minisita MOI pe kuo fai ha ngāue ki he fakatokanga ko ‘eni kuo ‘omai ‘e he Lipooti ‘Atita, ke fakapapau’i ‘oku ‘i ai ha patiseti tanu hala ki he kotoa ‘o e ‘u vāhenga?

### **Tali mei he Komiti Pa’anga:**

Hangē pē ko e fakamatala kimu’a ki he patiseti ‘o e tanu hala’ ‘oku fakapa’anga ia mei’ he Sino ‘i Pa’anga Hokohoko Atu’ ‘i he ‘Esitimetri Fakaangaanga’ ‘i he Vouti 19...

<004>

**Taimi:** 1500-1505

**Tokoni Kalake Tepile:** ... ‘oku ‘ikai ke hā mahino mai ‘i he Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ‘a e vahevahe ‘o e patiseti ko ‘eni ki he vāhenga fili takitaha. Na’e fakatokanga’i eni ‘e he komitike ‘eke ki he Minisitā ‘o e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ‘i he taimi ‘e fakahoko ai ‘a e feme’a’aki ‘i he Palani Ngāue mo e Patiseti ‘a e Vouti 19.

Fika 16, totongi ma’ama’a ‘a e ngaahi sēvesi ‘a e Pule’anga, *Affordable Government Services*. Tokoni Fakalao, ke a’usia ‘e he kakai ‘o e fonua ‘a e ngaahi sēvesi ‘a e Pule’anga ‘i ha totongi ‘oku ma’ama’a pea faingofua hono ma’u. ‘Oku ‘ikai fakapatonu pē ‘eni ki he tokoni fakalao ‘ata’atā pē ka ko e ngaahi sēvesi kehe ange. Fokotu’u mei ‘Eua 11 Miniti Fika 21 ‘aho 23 ‘o Mē, 2024.

**Tali mei he Komiti Pa’anga.** Na’e fakatokanga’i he komiti ‘a e mahu’inga ke a’usia ‘e he kakai ‘o e fonua ‘a e sēvesi ‘oku fakahoko ‘e he Pule’anga ‘i ha totongi ‘oku ma’ama’a pea faingofua ‘a hono a’usia. ‘Oku ‘i ai pē palani ‘oku hā ‘i he Fakamatala Patiseti ‘i he *GPA* 6 mo e ngaahi polōseki felāve’i pea mo e *issue* ko ‘eni.

Na’e fakatokanga’i ‘e he komiti ‘e tokoni kapau ‘e me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Felālāve’i mo e ngaahi sēvesi ko ‘eni hangē ko e Ako, Mo’ui, Lao, Hala mo e ngaahi me’a pehē pē ko e hā ‘enau palani mo e fokotu’utu’u ngāue ke solova ‘aki ‘a e *issue* ko eni.

**3. Fakamā’opo’opo mo e ngaahi fokotu’u.** Kuo fakakakato ‘a e ngāue ‘a e komiti ki he ngāue na’e tuku mai mei he Fale Alea pea ‘oku ‘oatu ‘a e ngaahi fokotu’u ‘o anga pehe ni:

- 1) Ke alea’i ‘a e palani ngāue ‘a e ngaahi potungāue pea mo e ngaahi fakatonutonu ‘oku ‘oatu ‘i he **Fakalahi 1** ‘o e lipooti ni.
- 2) Ke alea’i ‘a e Lao Fakaangaanga mo e Polokalama Patiseti Fakaangaanga ki he Ta’u Fakapa’anga 2024/2025 mo hono ngaahi fakatonutonu ‘i he **Fakalahi 2A mo e 2B** ‘o e lipooti ni.
- 3) Ke alea’i ‘a e Fakamatala Patiseti Fakaangaanga ki he Ta’u Fakapa’anga 24/25 mo hono ngaahi fakatonutonu ‘i he **Fakalahi 3A mo e 3B** ‘o e lipooti ni.

- 4) Ke fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a makehe na'e tukuhifo mei he Fale Alea ki he Komiti Pa'anga pea,
- 5) Ke tali 'a e **Lipooti Fika 1 'o e 2024** 'a e Komiti Pa'anga.

**'Eiki Sea:** Mālō kole atu ki he Sea 'o e Komiti Pa'anga Tongatapu 5 ke fakahoko mai e lipooti.

## **Lipooti Sea e Komiti Pā'anga ki he ngāue ne nau fakahoko**

**'Aisake Eke:** Tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Fale Alea. Sea fakamālō atu pē mālō e tuku taimi ki he lipooti, fakamālō atu pē ki he ngaahi kupu fekau'aki. Sea 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha toe me'a 'e fai ki ai ha fakahoha'a ko e fokotu'u pē ena mālō 'aupito.

**'Eiki Sea:** Hou'eiki te u kole atu ke tau pālōti e lipooti ko eni ke fakatokanga'i 'o tukuhifo ki he Komiti Kakato hili hano lau tu'o ua 'etau lao. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** Fakatapu atu.

**'Eiki Sea:** 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

**'Eiki Minisitā Pa'anga:** 'Io tapu atu Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Ko e ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē pē ko e 'ai pē ia ke fakatokanga'i pē kae tukuhifo kae toki alea'i he Komiti Kakato 'a e lipooti ...

## **Pālōti 'o tali ke fakatokanga'i Lipooti Komiti Pa'anga & tukuhifo fakataha mo e Lao 'Esitimeti ke alea'i 'i he Komiti Kakato**

**'Eiki Sea:** Ko ia. Ko 'etau fakatokanga'i pē koe'uhí ko e aofangatuku e 'a e Lao 'e makatu'unga ia he ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'ohake mai he Komiti Pa'anga. Ko e 'ai pē ke tau laka kimu'a kae lau tu'o ua 'etau laó. Ko ia 'oku loto ke tau hoko atu he lipooti ko eni ke tukuhifo fakataha pea mo e Lao Fakaangaanga hili hano paasi hono lau tu'o ua fakahā mai ho nima.

**Kalake Tēpile:** 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Mo'ale 'Otonuku, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā 'o e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Sea 'oku loto kotoa ki ai e Hou'eiki ko eni toko 22.

## **Lau tu'o ua Lao Fakaangaanga Fika 6/2026 (Lao 'Esitimeti)**

**'Eiki Sea:** Mālō Hou'eiki te u kole ki he Kalake ke lau tu'o ua mai e Lao Fakaangaanga Fika 6/2024.

**Kalake Tēpile:** Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue 'a e Pule'anga 2024.

Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē, kupu 1 'e ui 'a e lao ni ko e Lao ke Fakahū atu 'a e Pa'anga 'o e 2024/2025 ...

<005>

**Taimi:** 1505 – 1510

**Kalake Tepile:** ... Ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá 2024 pea kuo pau ke kamata ngāue’aki ‘aho 1 ‘o Siulai 2024.

**‘Eiki Sea:** Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o ‘a e Lao ke Fakahū atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’anga, Tongatapu 4

## **Kole Tongatapu 4 tukuhifo ki he Komiti Kakato ngāue ‘a e Lao ‘Esitimetri 2024/25**

**Mateni Tapueluelu:** Tapu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehe ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Fale Aleá Sea. Na’e ‘ai pe ke u kole atu ke tukuhifo mu’a ki he Komiti Kakató.

## **Tu’utu’uni ‘Eiki Sea tukuhifo Lipooti Komiti Pa’anga & ngaahi naunau kotoa e Patiseti ke alea’i he Komiti Kakato**

**‘Eiki Sea:** ‘I ai ha pou pou ki he fokotu’u ko ení, ko ia Hou’eiki te u tu’utu’uni ke tukuhifo e Lao Fakaangaanga ko ení. Lipooti ‘a e Komiti Pa’angá pehē foki ki he ngaahi naunau kotoa pē ki he Komiti Kakató.

Hou’eiki te u kole atu ke tau mālōlō *break* miniti ‘e 15, koe’uhí ka tau foki mai he 3 ‘o hoko atu he Komiti Kakato.

(Mālōlō e Fale ...)

<006>

**Taimi:** 1520-1525

**Sātini Le’o:** ... Me’a mai Sea e Fale Alea

**‘Eiki Sea:** Mālō ho’o mou laumālie Hou’eiki, me’a mai Tongatapu 4.

## **Fakamālō’ia ngāue lahi fakahoko ‘e he Komiti Pa’anga**

**Mateni Tapueluelu:** Tapu mo e Feitu’u na Sea, pea pehē ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea, Sea, fakamālō atu he Lipooti ko eni kuo fakahoko mai Sea, ko u tui pe ‘e tatau e tui ‘a e Hou’eiki Mēmipa mo e motu’á ni. Mahalo ko e toki Fakamatala Patiseti eni kuo a’u ki he tu’unga fakamā’opo’opo ki ai he lolotongá ni, hono fakalelei’i e ngaahi fakamatala kau ai e ngaahi mata’ifika. Pea a’u e ki he ngaahi fokotu’u na’e ‘oatu mei he mātu’á ni, kuo kakato mai he Fakamatala Patiseti ko eni.

## **Kole ke mālōlō Fale kae me’a Hou’eiki Mēmipa fakakaukua ngaahi fokotu’utu’u & fakatonutonu ki he Patiseti**

Pea ‘oku ai e fakamālō lahi he ngāue ko ia Sea, ko e kolé pe ia he hili ange hono lau ‘o e ngaahi fakatonutonu ko eni na’a lava ke tau ki’i mālōlō mu’a he fo’i vaha’a taimi ko eni. Kae me’a atu e Hou’eiki, ‘o fakakaukaua e ngaahi fu’u fokotu’utu’u mo e ngaahi fakatonutonu mo e ngaahi mata’ifika ko eni he vaha’a taimi pe ko eni ki ‘apongipongi na, Sea.

Ko e ngāue lahi hono fakamā’opo’opo fakae-fakakaukau ‘a e ngaahi fakatonutonu mo e Lipooti ko eni kuo ‘omai he Komiti Pa’anga Sea. Pea ko u fokotu’u atu pe ia, na’a lava ‘o tuku mai ha taimi, kuo lava hono lau kae lava ke *digest* lelei he Hou’eiki Mēmipa pea makatu’unga ai ha hoko atu ‘a e tipeiti lelei ‘apongipongi na ‘o fai atu ai pe, ko e fokotu’u ia Sea, mālō ‘aupito.

## Poupou Minisita Pa’anga ki he fokotu’u Tongatapu 4

**‘Eiki Sea:** Hou’eiki, ‘oku ‘i ai ha poupou ki he fokotu’u ‘a Tongatapu 4. ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ko ho Lao eni, ‘oku ke loto pe ke toloi ki ‘apongipongi ‘a ho’o fakamalanga

**‘Eiki Minisitā Pa’anga:** Tapu atu Sea kae ‘uma’ā Hou’eiki Mēmipa, poupou atu pe ki he fokotu’u ke lava lelei e kau Fakafofonga ki he hoko atu ‘apongipongi Sea, mālō.

## Pālōti ‘o tali ke toloi ‘a e Falé ki ‘apongipongi

**‘Eiki Sea:** Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti ‘i he fokotu’u, ko ia ‘oku loto ke toloi e Fale ki ‘apongipongi fakaha hono nima.

**Kalake Tepile:** Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Mo’ale ‘Otunuku, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, Minisitā Fonua, Minisita Pa’anga, ‘Eiki Palēmai, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue mo e Toutai, Vaea Taione, *Dulcie* ‘Ileini Tei, ‘Eiki Nopele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nopele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nopele Tu’ilakepa, Veivosa Taka, ‘oku loto ki ai e toko 23, ‘Eiki Sea.

**‘Eiki Sea:** Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki he fokotu’u fakahā mai hono nima

**Kalake Tepile:** ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē, Sea. Tongatapu 7

**Paula Piveni Piukala:** Sea, tapu pe mo e Sea tapu ki he kau Mēmipa, ko e tu’u pea mo e motu’á ni ‘i he *public interest*. He ma’u ai leva e ki’i taimi ko eni ke ai ha fakama’ala’ala ‘a e Palēmia pea mo e Pule’angá, fekau’aki pea mo e hoha’a e kakai e fonua ki he ngāue Sapate ko eni ‘oku fai ‘i Tonga *High School*, Sea ko e ‘uluakli ia. Ua, fiema’u pe ke ai ha ki’i fakama’ala’ala mei he Minisitā Pilisone pea pehē ki he Minisitā Mo’ui, ki he keisi ‘oku hoha’a ki ai e kakai e fonuá. Ki he neesi na’e lavea he *front line, in line of service* ‘i he fakahoko hono fatongiá ki he kau, ko u tui ko e ki’i taimi lelei eni ke ne, ko e mahu’inga ia e Falé ni, ke fakama’ala’ala ai e fanga ki’i *issue* ‘oku hoha’a ki ai e kakai e fonuá, Sea, mālō.

**‘Eiki Sea:** Tongatapu 7, ko u tui ‘oku tu’a taimi ho fokotu’u ‘a koe, kuo ‘osi tali he Falé ni ke toloi e Fale ki ‘apongipongi, pea te u kole pe ki he ‘Eiki Pule’anga, Hou’eiki Minisitā ke mou fakatokanga’i e kole ko eni ke mou fakakaukaua ha taimi ke toki ‘omai homou talí ‘apongipongi. Hou’eiki, fakatatau ki he Tu’utu’uni e Fale, toloi e Fale ...

<007>

**Taimi:** 1525-1530

**Eiki Sea:** ... ki he 10 'apongipongi, mou me'a hake ke tau kelesi ....

## **Kelesi**

(Na'e kelesi tuku ai pe 'e he 'Eiki Sea 'a e Fakataha'anga Fale Alea 'aho ni)

<007>